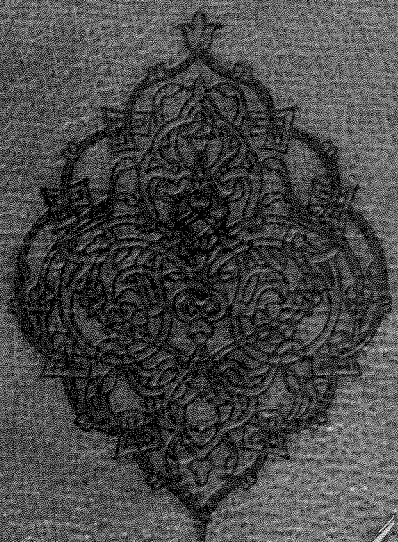

بحر العلوم سید محمد مهدی بروجردی طباطبائی

بایهودیان فوکل (۱۲۱۲ ه. ق.)

گزارشهای عربی و فارسی

بمقدمه تصحیح: زبانه آئینه و رضا پورجوادی

Sayyid Muḥammad Maḥdī al-Burūjirdī al-Ṭabāṭabā'ī's
("Baḥr al-'ulūm", d. 1212/1797) Debate with the Jews of
Dhu l-Kifl

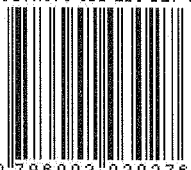
The Arabic and Persian versions

مناظره بحر العلوم محمد مهدی بروجردی طباطبائی (د. ۱۲۱۲ هـ / ۱۷۹۷ م.) از معدود مناظرات مضبوط میان مسلمانان و به طور خاص شیعیان با یهودیان است. دیربازی است که اهمیت این مناظره برای پژوهشگران مباحث بین‌الادیانی آشکار شده است، اما برخی از پژوهشگران چنین تلقی کرده‌اند که این مناظره دو تحریر متفاوت داشته است. این پژوهش با بررسی دست‌نویسهای گزارش این مناظره این فرض را نامحتمل می‌کند و نشان می‌دهد که نگارش دست‌نویسهای موجود همه باید بر اساس یک تحریر بوده باشند. علاوه بر این، کتاب حاضر شامل متن مصحح گزارش عربی و نیز ترجمه فارسی آن است که احتمالاً آن را چند دهه بعد محمد کاظم هزار جریبی (د. ۱۲۳۸ هـ / ۱۸۲۳-۱۸۲۲ م.) تهیه کرده است.

Edited and introduced by

Sabine Schmidtke & Reza Pourjavady

ISBN: 978-600-203-027-6

9 786002 030276

Mirase-Maktoob
Tehran, 2011

Sayyid Muḥammad Maḥdī al-Burūjirdī al-Ṭabāṭabā'ī's
("Baḥr al-'ulūm", d. 1212/1797) Debate with the Jews of
Dhu l-Kifl

The Arabic and Persian versions

Edited and introduced by
Sabine Schmidtke & Reza Pourjavady

Miras-e Maktoob
Tehran, 2011

Written Heritage Research Centre, 2011

First Published in I. R. of Iran by Miras-e Maktoob

ISBN 978-600-203-027-6

All rights reserved. No part of this book
may be reproduced, in any form or by any
means, without the prior permission of the publisher.

P R I N T E D I N T E H R A N

In the Name of God, the Compassionate, the Merciful

Oceans of Iranian and Islamic culture lie in manuscript form. These manuscripts are not only the record of the achievements of our nation's great scholars, they are also testimonials to our unique national identity. It is, therefore, the duty of every generation of Iranians to protect and celebrate this priceless heritage and to spare no effort in restoring these records on which all studies of Iran's history and culture depend.

Many efforts towards better identification, study, and preservation of our country's manuscript collections have been launched. In spite of these efforts, and despite the fact that hundreds of books and treatises that deal with this important area of learning have been published, much remains undone. Thousands of books and treatises either linger as unidentified codices in Iranian and foreign libraries, or await publication. Others, although previously published, exist in unsatisfactory editions and need to be re-edited according to modern scholarly standards.

It is the duty of scholars and cultural organizations to undertake the important tasks of restoring and publishing these manuscripts. The Written Heritage Publication Center was established in 1993 in order to achieve this important cultural objective with the purpose of supporting the efforts of scholars, editors, and publishers who work in this field of learning. We hope that by supporting scholarly work in this area, we can help make an essential collection of scholarly texts and sources available to the scholarly community that is engaged in the study of Iran's Islamic culture and civilization.

The importance and necessity of the revival and publication of manuscript treatises compelled us to publish them independently along with our other published works. In this way, we will provide researchers and scholars with a valuable collection on different subjects.

The Written Heritage Research Centre (Miras-e Maktoob)

Introduction*

I.

Students of the history of polemics between Jews and Muslims have long been aware of an encounter between the Twelver Shī'ī scholar Sayyid Muḥammad Mahdī al-Burūjirdī al-Ṭabāṭabā'ī ("Baḥr al-'ulūm", 1155/1742-1212/1797)¹ and the Jews of Dhu l-Kifl, a town located twenty miles south of Ḥilla between Najaf and Kerbala, that took place in the year 1211/1796. Moritz Steinschneider included an entry on an account of the debate in his

*. The acquisition of manuscript materials and research was generously supported by a grant from the Gerda-Henkel Foundation.

1. On him, see Sayyid Muḥammad Bāqir al-Kh'ānsārī, *Rawḍāt al-jannāt fī aḥwāl al-'ulamā' wa-l-sādāt* 1-8, Qum 1392/1987, vol. 7, pp. 203-216 no. 625; Mīrzā Muḥammad b. Sulaymān al-Tunkābunī, *Qīṣaṣ al-'ulamā'*, eds. Muḥammad Riḍā Barzgar Khāliqī and 'Iffat Karbasī, Tehran 1383[/2004 or 2005], pp. 211-218 no. 28; Āyat Allāh al-Māmaqānī, *Hādihā Kitāb Tanqīḥ al-maqāl fī aḥwāl al-rijāl* 1-3, Najaf 1349-52[/1930/31-1933/34], vol. 3, pp. 260f.; 'Abbās b. Muḥammad Riḍā Qummī, *Fawā'id al-Riḍawīyah fī aḥwāl 'ulamā' al-madhhab al-Ja'fariyya*, Tehran [1327/1948], pp. 676-682; Muḥammad 'Alī Tabrīzī, *Rayḥānat al-adab fī tarājim al-ma'rūfīn bi-l-kunya aw al-laqaḥ* 1-8, Tabriz ³[1346-49/1967-70], vol. 1, pp. 234f.; al-Sayyid Muḥsin al-Amīn, *A'yān al-shī'a* 1-11, ed. Ḥasan al-Amīn, Beirut 1403/1983, vol. 10, pp. 158-163; Muḥammad 'Alī Mu'allim Ḥabībābādī, *Makārim al-āthār dar aḥwāl-i rijāl-i dawra-yi Qājār: Mushtamil bar tarājim va sharḥ-i aḥwāl a'yān-i rijāl-i 'ilmī zamān-i Qājāriyya az 'ulamā' va ḥukamā' va 'urafā' va shu'arā' va salāṭin-i Islāmī va mashāḥīr-i mustashriqīn*, Isfahan 1337-[/1958-], vol. 2, pp. 414-427. – See also R.D. McChesney, "The Life and Intellectual Development of an Eighteenth Century Shi'ī Scholar Sayyid Muḥammad Mahdī Ṭabāṭabā'ī 'Baḥr al-'Ulūm'," *Folia Orientalia* 22 (1981-84), pp. 163-84; Muḥammad Riḍā Anṣārī, "Baḥr al-'ulūm, Sayyid Muḥammad Mahdī b. Murtaḍā," *Dānishnāma-yi jahān-i islām [Encyclopaedia of the World of Islam (in Persian)]*, vol. 2, pp. 300-302; H. Algar, "Baḥr al-'olūm," *Encyclopaedia Iranica*, vol. 3, p. 504 with further references.

Polemische und apologetische Literatur in arabischer Sprache zwischen Muslimen, Christen und Juden, mentioning a manuscript preserved in the British Museum.² On the basis of this manuscript, Moshe Perlmann provided a comprehensive summary and partial edition of the text of the account in an article published in 1942.³ The complete account of the debate was included in the editors' introduction to *Rijāl al-Sayyid Baḥr al-ʿulūm*, published in 1965,⁴ and in 1999, Vera B. Moreen published an annotated English translation of the text based upon this version.⁵ Not having had access to the manuscripts, Moreen suggested that the text merely constituted a literary adaption of the encounter and that there circulated in addition – or rather prior to it – an earlier and more authentic report of the debate.⁶

The numerous references to the debate in the Twelver Shīʿī biographical literature also show that the event was well known to later Imāmī authors. The majority of sources add that eventually the Jews were convinced to convert to Islam or, more specifically, Twelver Shīʿism, while no such outcome is mentioned in the extant account of the debate. On the

other hand, the biographical sources state nothing as to the manner of the genesis and early transmission of the account(s) of the debate.⁷

The issue of its transmission is addressed by Āghā Buzurg al-Ṭihrānī in his *al-Dharīʿa ilā taṣānīf al-shīʿa*, in which he devotes two entries to the debate, suggesting that there may have been two recensions of the account that originate with two of Baḥr al-ʿulūm's students, viz. Muḥammad Saʿīd b. Muḥammad Yūsuf al-Dīnawarī al-Qarācha-dāghī (d. 1250/1834-35)⁸ and al-Sayyid Muḥammad b. Jawād al-ʿĀmilī al-Najafī (d. end of 1226/1811-12).⁹ However, Āghā Buzurg's wording leaves room for interpretation. While he certainly inspected a manuscript of Dīnawarī's recension in the library of al-Mawlā Muḥammad ʿAlī al-Kh^wānsārī as he quotes the *incipit* of the text from it,¹⁰ it is not clear whether he saw the copy of Muḥammad b. Jawād's recension of the account, which was transcribed by al-Mawlā Ibrāhīm b. Saʿīd al-Mukhaṣṣiṣ in Kerbela on 26 Jumādā II 1298/26 May 1881 and is part of the collection of al-Sayyid ʿĪyā al-Dīn al-ʿAllāma al-Iṣfahānī – the entry mentions this manuscript yet includes no textual quotation, and Āghā Buzurg does not indicate any differences between this copy and the recension he ascribed to Dīnawarī. Moreover, while in the case of Dīnawarī's recension, Āghā Buzurg states that he had *composed* (*allafahā*) the text, he says of Muḥammad Jawād al-ʿĀmilī that he had *dictated* the text (*min imlāʾ* ... *al-Sayyid Muḥammad Jawād al-ʿĀmilī*). It is therefore not clear

2. ADD 7685. See Moritz Steinschneider, *Polemische und apologetische Literatur in arabischer Sprache zwischen Muslimen, Christen und Juden, nebst Anhängen verwandten Inhalts*. Leipzig 1877 [reprinted Hildesheim 1966], p. 156 no. 133e.
3. Moshe Perlmann, "A Late Muslim Jewish Disputation," *Proceedings of the American Academy for Jewish Research* 12 (1942), pp. 51-58. – Perlmann had also touched upon this tract briefly in his dissertation, *A Study of Muslim polemics directed against Jews*. Thesis submitted to the University of London for the degree of Ph.D. (internal) in History, Faculty of Arts, September 1940, p. 90.
4. *Rijāl al-Sayyid Baḥr al-ʿulūm al-maʿrūf bi-l-Fawāʿid al-rijāliyya* 1-4, taʿlīf Sayyid al-ṭāʾifa Āyat Allāh al-ʿuẓmā al-Sayyid Muḥammad Mahdī Baḥr al-ʿulūm al-Ṭabāṭabāʾī, eds. Muḥammad Ṣādiq Baḥr al-ʿulūm and Ḥusayn Baḥr al-ʿulūm, Najaf 1385/1965, vol. 1, pp. 50-66.
5. Vera B. Moreen, "A Shīʿī-Jewish 'Debate' (Munāẓara) in the Eighteenth Century," *Journal of the American Oriental Society* 119 (1999), pp. 570-89.
6. Moreen, "A Shīʿī-Jewish 'Debate'," pp. 572, 573.

7. See al-Kh^wānsārī, *Rawḍāt al-jannāt*, vol. 7, p. 213; Muʿallim Ḥabībābādī, *Makārim al-āthār*, vol. 2, p. 417; Tabrīzī, *Rayḥānat al-adab*, vol. 1, p. 234; see also Moreen, "A Shīʿī-Jewish 'Debate'," p. 572, with further references. That the outcome of the debate was the conversion of the Jews present to Islam, is also the view of the editors of *Rijāl al-Sayyid Baḥr al-ʿulūm*, see vol. 1, p. 50.
8. *Dharīʿa*, vol. 22, p. 303 no. 7197 (*Munāẓarat al-Sayyid Baḥr al-ʿulūm al-Ṭabāṭabāʾī ... maʿa baʿd ʿulamāʾ al-yahūd fī Dhī l-kifl ... wa-l-nuskha mawjūda fī maktabat al-Mawlā Muḥammad b. al-Kh^wānsārī bi-l-Najaf allafahā tilmīdhuhu al-Shaykh Muḥammad Saʿīd al-Dīnawarī al-Qarācha-dāghī al-Najafī*). Muḥammad Saʿīd al-Dīnawarī was later on the teacher of one of the sons of Baḥr al-ʿulūm, Muḥammad Riḍā (1189/1775-76-1253/1837-38), to whom he issued an *ijāza*. See *Dharīʿa*, vol. 1, p. 196 no. 1019; vol. 11, p. 19 no. 100; vol. 13, p. 322 no. 1188.
9. *Dharīʿa*, vol. 22, pp. 303-4 no. 7198 (*Munāẓarat al-Sayyid Mahdī Baḥr al-ʿulūm maʿa yahūdī fī Dhī l-kifl min imlāʾ tilmīdhihi al-Sayyid Muḥammad Jawād al-ʿĀmilī*).
10. On the identity of this manuscript, see also below, Section II, manuscript no. 9.

whether the second entry is to be taken to suggest that there circulated a second, different recension of the text that had originated with Muḥammad b. Jawād al-'Āmilī, or whether the two entries refer to one identical recension of the text. Be this as it may, the suggestion that it was his students, rather than Baḥr al-'ulūm himself, who penned the record of the debate, fits the latter's character as a scholar. His biographers agree that his overall literary output was comparatively limited and that quite a number of compositions attributed to him were in fact recorded by his students, particularly Muḥammad b. Jawād.¹¹

That there were different recensions of the text is also suggested by the editors of *Rijāl al-Sayyid Baḥr al-'ulūm* who remark in general terms and without indicating their source that "numerous students of Baḥr al-'ulūm had recorded the debate" (*wa-la-qad sajjala naṣṣ al-munāẓara kathīr min talāmīdhihi alladhīn kānū bi-khidmatihi ḥīna'idhin*), that their teacher Muḥammad Jawād Balāghī (d. 1932) had "seen and corrected the[se records]" (*wa-rā'ahā wa-ṣaḥḥahā Shaykhunā l-mujāhid Āyat Allāh al-thabat al-Ḥujja l-Shaykh Muḥammad Jawād al-Balāghī qaddasa sirruhu*), and that the text of the account that they enclose in their introduction constitutes the recension of Muḥammad Jawād al-'Āmilī (*wa-naḥnu li-l-naf' al-'āmm nudriju naṣṣ al-munāẓara bi-tasjīl tilmīdhihi al-jalīl al-Ḥujja l-Sayyid Muḥammad Jawād al-'Āmilī ṣāhib Miftāḥ al-karāma*).¹² They add that the manuscript of the account, copied by the hand of Muḥammad Jawād Balāghī, is preserved in the library of al-Sayyid Muḥammad Ṣādiq Baḥr al-'ulūm (1315/1897-98-1399/1978-79),¹³ and that this copy has been mentioned by al-Sayyid 'Alī b. Hādī Baḥr al-'ulūm (1314/1896-97-1380/1960-61) in his biography of "our"

11. See al-Amīn, *A'yān al-shī'a*, vol. 10, p. 160, as well as the references given above in fn. 1.

12. *Rijāl al-Sayyid Baḥr al-'ulūm*, vol. 1, p. 50. – For a hagiographical account of the life of Muḥammad Jawād Balāghī, see www.allamehbalaghi.com/en/index.php [accessed 12/12/2008].

13. On al-Sayyid Muḥammad Ṣādiq and his library, see the editors' introduction to *Rijāl Baḥr al-'ulūm*, pp. 173-77. See also his *ijāza al-jalāliyya*, issued for his student Muḥammad Riḍā al-Ḥusaynī al-Jalālī on 26 Rabī' I 1394/19 April 1974, that is published in *Ulūm al-ḥadīth* 7 xiv (1424/2003), pp. 253-302.

Baḥr al-'ulūm, *al-Lu'lu' al-manẓūm*.¹⁴ The text of the account that is included in the introduction to *Rijāl al-Sayyid Baḥr al-'ulūm* is evidently exclusively based on this manuscript produced by Balāghī.

II.

The popularity of the debate among Twelver Shī'īs throughout the 19th century and possibly beyond is further attested by the numerous extant manuscript copies of the account.¹⁵ As far as these are dated, they are listed here in chronological order. Manuscripts that were not available to us are indicated in square brackets:

- 1 Malik 3523/6, ff. 103b-107a, being part of a codex that was transcribed towards the end of the 12th/18th century [= ١٢٠٠].¹⁶
- 2 British Library ADD 7685, ff. 149a-155a [= ١٥٠٠], copied in Rabī' II 1221/June-July 1806.¹⁷

14. *Rijāl al-Sayyid Baḥr al-'ulūm*, vol. 1, p. 66. Al-Sayyid 'Alī's *al-Lu'lu' al-manẓūm fī aḥwāl Baḥr al-'ulūm* (also known under the title *Tarjamāt al-Sayyid Muḥammad Mahdī Baḥr al-'ulūm*) is apparently extant in manuscript form only; see *Dharī'a*, vol. 18, p. 387 no. 565. According to Āghā Buzurg, who has seen the text, it seems to contain the full account of the debate and may provide additional information on the genesis and early transmission: *wa-dhakara fīhi tamām risālat munāzaratihi ma'a yahūdī Dhi l-kifl*. – On al-Sayyid 'Alī, see also the editors' introduction to *Rijāl Baḥr al-'ulūm*, vol. 1, pp. 181ff.

15. Most of the following manuscripts have been listed in *Mu'jam al-turāth al-kalāmī. Mu'jam yatanāwalu dhikr asmā' al-mu'allafāt al-kalāmiyya (al-makhtūṭāt wa al-maṭbū'āt) 'abra al-qurūn wa al-maktabāt allatī tatawaffīru fihā nusakhihā* 1-5, ed. al-Lajna al-'ilmiyya fī mu'assasat al-Imām al-Ṣādiq, Qum 1423/1381[2002], under the titles *Ibtāl madhhab al-yahūd wa-l-mubāḥatha ma'hum* and *Munāẓara ma'a 'ulamā' al-yahūd*; see vol. 1, p. 107 no. 203; vol. 5, p. 263 no. 11540. We wish to thank Hamed Naji Isfahani and Mohammad Soori who helped us to obtain some of the manuscripts and Gregor Schwarb who provided us with copies of some of the relevant manuscript catalogues.

16. Īraj Afshār and Muḥammad Taqī Dānishpazhūh, *Fihrist-i kitābhā-yi khaṭṭī-yi Kitābkhāna-yi Millī-yi Malik* 1-12, Tehran 1352/1973-1375/1996, vol. 6, p. 464.

17. See Steinschneider, *Polemische und apologetische Literatur*, p. 156 no. 133e; Perlmann, "A Late Muslim Disputation".

- 3 Majlis 4255/3, ff. 78b-86a [= ب], copied by Ḥusayn Chapīfānī in 1223/1808-9.¹⁸
 - 4 Mar'ashī 5663/1, ff. 1b-5b [= د], copied by Maḥmūd b. 'Alī Naqī al-Hasanī al-Ḥusaynī al-Ṭabāṭabā'ī on 15 Muḥarram 1248/14 June 1832 in Isfahan.¹⁹
 - 5 Mar'ashī 10340/5, ff. 133a-139a [= ج], copy completed on 24 Jumādā II 1261/29 June 1845.²⁰
 - 6 Malik 2842/101, in the margin of pp. 163-170 [= د], copied in 1270/1853-54. It is part of a codex copied by Abu l-Qāsim Wafā between 1260/1844 and 1277/1860-61, yet it is not altogether certain whether the scribe of the marginal text is identical with the scribe of the main text of the codex.²¹
 - [7] al-Maktaba al-'Abbāsiyya (Baṣra), *majmū'a* H 57/1, copied by Ṣāliḥ b. Ḥājj Maḥmūd Shakāra, copy dated 15 Shawwāl 1277/26 April 1861.²²
 - [8] Collection of al-Sayyid Ḍiyā' al-Dīn al-'Allāma al-Iṣfahānī. Copied by al-Mawlā Ibrāhīm b. Sa'īd al-Mukhaṣṣiṣ in Kerbela on 26 Jumādā II 1298/26 May 1881.²³
-
18. 'Abd al-Ḥusayn al-Ḥā'irī [et al.], *Fihrist-i Kitābkhāna-yi Majlis-i Shūrā-yi Millī* 1-22, Tehran 1305-57/1926-78, vol. 11, pp. 271-72.
 19. See Aḥmad al-Ḥusaynī, Sayyid Maḥmūd Mar'ashī Najafī [et al.], *Fihrist-i Kitābkhāna-yi 'Umūmī-yi Ḥaḍrat-i Āyat Allāh al-'uzmā Najafī Mar'ashī* 1-. Qum 1975-, vol. 15, pp. 63-64; see also Aḥmad al-Ḥusaynī, *al-Turāth al-'arabī fī khizānat makhtūṭāt Maktabat Āyat Allāh al-'Uzmā al-Mar'ashī al-Najafī* 1-6, Qum 1414/[1993 or 1994], vol. 5, p. 231. See also www.aghabozorg.ir/showbookdetail.aspx?bookid=168189 [accessed 2/6/2009].
 20. See Ḥusaynī [et al.], *Fihrist-i Kitābkhāna ... Mar'ashī*, vol. 26, p. 284. See also www.aghabozorg.ir/showbookdetail.aspx?bookid=175927 [accessed 2/6/2009].
 21. Afshār and Dānishpazhūh, *Fihrist-i kitābhā-yi khaṭṭī-yi Kitābkhāna-yi Millī-yi Malik*, vol. 6, p. 137. See also www.aghabozorg.ir/showbookdetail.aspx?bookid=139735 [accessed 2/6/2009].
 22. See *Makhtūṭāt al-Maktaba al-'Abbāsiyya fī l-Baṣra* 1-2, ed. Markaz al-Khadāmāt wa-l-Abḥāth al-Thaqafiyya, Beirut 1986, vol. 2, pp. 247f.
 23. Mentioned by Āghā Buzurg al-Ṭihrānī in *Dharī'a*, vol. 22, pp. 303-4 no. 7198.

- 9 Kitābkhāna-yi Āyat Allāh Fāḍil al-Kh^wānsārī (Kh^wānsār) 12/2, fols. 126a-132b [pp. 250-261] [= ح].²⁴ The entire codex was copied in Najaf by the hand of Muḥammad 'Alī Imāmī al-Kh^wānsārī al-Najafī and was completed on 16 Dhu l-ḥijja 1299/29 October 1882 in Najaf. This manuscript is identical with the copy consulted by Āghā Buzurg.²⁵ According to the catalogue, the name of the author of the *munāzara* is given as Shaykh Muḥammad Sa'īd al-Dīnawarī al-Qarācha-dāghī. As the latter's name is not mentioned in the text, the likely source for this information was Āghā Buzurg.
 - 10 Kitābkhāna-yi Jāmi'-i Gawharshād (Mashhad) 1619/2, ff. 44a-55b [= و], copied apparently in the 13th/19th century.²⁶
 - 11 Markaz-i iḥyā'-i mīrāth-i islāmī (Qum) 405; ff. 65a-74b [= ق]. The copy is neither dated nor is the identity of the scribe indicated.²⁷
 - 12 Manuscript copied by Muḥammad Jawād Balāghī, the *terminus ante quem* being the latter's year of death, 1932. This copy, which belongs to the library of al-Sayyid Muḥammad Ṣādiq Baḥr al-'ulūm, served as the basis for the publication of the account in *Rijāl al-Sayyid Baḥr al-'ulūm* 1-4, eds. Muḥammad Ṣādiq Baḥr al-'ulūm and Ḥusayn
-
24. See Ja'far Ḥusaynī, *Fihrist-i nuskah-hā-yi khaṭṭī-i Kitābkhānah-i Āyat Allāh Fāḍil Khvānsārī, Khvānsā-iran* 1-2, Qum 1374/[1995], vol. 1, pp. 13-14. A reproduction of this manuscript is preserved in the Markaz-i iḥyā'-i mīrāth-i islāmī in Qum (shelfmark 514/2); see Sayyid Ja'far Ḥusaynī Ishkavarī and Ṣādiq Ḥusaynī Ishkavarī, *Fihrist-i nuskah-hā-yi 'aksī-i Markaz-i iḥyā'-i Mīrāth-i Islāmī* 1-2, Qum 1377/1998-99, vol. 2, pp. 104-106; see also www.aghabozorg.ir/showbookdetails.aspx?bookid=190308 [accessed 2/6/2009]. – On the library, see also Sayyid Aḥmad Ḥusaynī Ishkavarī, "Gazīda-yi nuskah-hā-yi khaṭṭī-yi Kitābkhāna-yi Fāḍil Kh^wānsārī," *Mīrāth-i islāmī-yi Irān* [ed. Rasūl Ja'fariyān] 2 (1374/1995), pp. 613-637.
 25. See *Dharī'a*, vol. 22, p. 303 no. 7197.
 26. See *Mu'jam al-turāth al-kalāmī*, vol. 5, p. 264 (the reference given there to the catalogue of the library is wrong).
 27. See Aḥmad Ḥusaynī Ishkavarī, *Fihrist-i nuskah-hā-yi Markaz-i iḥyā'-i Mīrāth-i Islāmī* 1-2, Qum 1380/1422/[2001], vol. 2, p. 8; see also www.aghabozorg.ir/showbookdetail.aspx?bookid=183691 [accessed 2/6/2009].

Baḥr al-'ulūm, Najaf 1385/1965, vol. 1, pp. 50-65. The latter is signified as 1 in the following edition.

None of the inspected manuscripts contains any indication as to which of Baḥr al-'ulūm's students had recorded it. Moreover, with the exception of the opening section of the account (§§ 1-2), the first paragraph (§ 3), and an excursus at the end of the text that is not included in all manuscript copies (§ 24), the variants of the manuscripts are too minimal to suggest that they reflect different recensions of the text that were penned down independently by several recorders of the debate. On the contrary, the manuscripts confirm that there existed only a single version of the record of the debate.

The differences between the manuscripts in the opening paragraphs (§§ 1-2) suggest the following groups of manuscripts: *alif jīm khā' lām*, all containing the most elaborate opening of the text; *hā* with only a brief opening statement that is identical with parts of § 2 in *alif jīm khā' lām*; *bā* and similarly *qāf* with an independent brief opening in the form of a title; *dāl wāw* have a similarly brief yet different opening title; *kāf* again with a different title. Moreover, the fact that in addition to the brief opening at the beginning of *dāl* another, more extensive one that agrees *verbatim* with *bā* is added in the margin of *dāl*, suggests that *dāl* was later on collated with *bā*. This is confirmed throughout the text. In § 3, *alif jīm khā' lām* again share a digression that has no parallel in any other manuscript, while both *dāl* and *wāw* contain a significantly shortened version of this paragraph. In *kāf*, the whole of § 3 with the exception of the last few words, is missing. *Alif jīm lām* and *hā* also have in common an addition in § 20 that has no parallel in any of the other manuscripts. However, despite these similarities within the group *alif jīm khā' lām*, *alif* often disagrees with all other consulted manuscripts. It cannot be decided whether these variants can be taken as evidence for the existence of another group of manuscripts or whether these originated only with the two editors of *Rijāl al-Sayyid Baḥr al-'ulūm* or possibly with their source, Muḥammad Jawād Balāghī, who is reported to have amalgamated different manuscripts in his own "edition" and may well have inserted some modifications of his own into the text. Moreover, at the end of the text (§ 24), there is again a lengthy addition to

the text that is shared by *jīm dāl qāf kāf* and *waw*. Apart from these observations, *qāf*, *kāf*, *lām* and *wāw* are replete with mistakes and omissions and are generally less reliable.

III.

The relatively wide reception of the account of the debate is further attested by the fact that it had been translated into Persian. The only copy of a Persian translation of the debate that was available to us, is preserved in the Mar'ashī Library in Qum (MS 10358/8, ff. 125b-138b) and is dated Rabī' II 1252/July-August 1836.²⁸ It has no indication as to the identity of the translator. Its opening agrees with that of the group *dāl wāw*. Under the heading of *al-Jadaliyya*, Āghā Buzurg al-Ṭīhrānī lists a translation of the debate into Persian which he ascribes to al-Mawlā Muḥammad Kāẓim b. Muḥammad Shafī' al-Hazārjarībī al-Ḥā'irī (d. 1238/1822-23). He adds that a copy of the translation is in the possession of al-Mīrzā Muḥammad 'Alī b. Abī l-Qāsim al-Gharawī al-Urdūbādī in Najaf.²⁹ The current whereabouts of this manuscript is unknown and Āghā Buzurg provides no further details that would confirm beyond doubt that the translation he has seen is identical with the one preserved in MS Mar'ashī 10358/8. If, however, both manuscripts are copies of the same translation by Hazārjarībī, the *terminus ante quem* would be 1238/1822-23 when the latter had passed away. Hazārjarībī was a pupil of Muḥammad Bāqir al-Bihbahānī (1118/1706-1207/1792) and of the latter's nephew and student 'Alī b. Muḥammad 'Alī al-Ṭabāṭabā'ī (d. 1231/1816). Towards the end of his life at least Hazārjarībī lived in al-Ḥā'ir in the al-Naqīb quarter.³⁰ He was evidently a prolific author who is known to have composed numerous treatises on a variety of topics

28. See Ḥusaynī [et al.], *Fihrist-i Kitābkhāna ... Mar'ashī*, vol. 26, pp. 298-300.

29. See *Dharī'a*, vol. 5, p. 90 no. 370. – On Muḥammad 'Alī al-Urdūbādī, who has studied, among other teachers, with the above mentioned Muḥammad Jawād Balāghī, see www.imamreza.net/eng/imamreza.php?id=1982 [accessed 16/2/2009].

30. Cf. *Dharī'a*, vol. 1, p. 514 no. 2518; vol. 2, p. 262 no. 1066; see also *ibid.*, vol. 1, pp. 21-22 no. 106; vol. 1, p. 26 no. 132; vol. 18, p. 161 no. 1192.

in Arabic and Persian.³¹ Apart from Baḥr al-ʿulūm's debate with the Jews, Hazārjarībī also translated other texts from Arabic into Persian, such as al-

31. (i) *Ādāb al-ṣalāt*, in Persian (*Dharīʿa*, vol. 1, pp. 21-22 no. 106), (ii) *Ādāb al-ʿashara*, in Persian (ibid., vol. 1, p. 26 no. 132), (iii) *Ādāb-i namāz-i yawmiyya*, in Persian (ibid., vol. 1, p. 33 no. 162. Āghā Buzurg states here that his information on the writings of Hazārjarībī partly rely on an autograph list of his writings that he had consulted in the library of ʿAbd al-Ḥusayn al-Ṭihrānī in Kerbala: *Fihrist kutubihi alladhī raʾaytuhi bi-khaṭṭihi fī khizānat kutub al-Shaykh ʿAbd al-Ḥusayn fī Karbalā*. Of most of the forementioned writings, Āghā Buzurg was able to see manuscript copies as he states in the respective entries of the *Dharīʿa*. Elsewhere (ibid., vol. 1, p. 514 no. 2518), Āghā Buzurg mentions that among the books of ʿAbd al-Ḥusayn al-Ṭihrānī there was an autograph codex of Hazārjarībī containing some of his epistles); (iv) *Irshād al-ṭibyān ilā tilāwat al-Qurʾān*, in Persian (ibid., vol. 1, p. 514 no. 2518; www.ghabozorg.ir/showbookdetail.aspx?bookid=101275 [accessed 3/6/2009]); (v) *Afḍaliyyat-i aʿimma az anbiyāʾ*, in Persian (*Muʿjam al-turāth al-kalāmī*, vol. 1, p. 409 no. 1713); (vi) *al-Risāla al-Aflākiyya*, a treatise on astronomy written in Persian (*Dharīʿa*, vol. 2, p. 262 no. 1066; vol. 11, pp. 99-100 no. 612; www.ghabozorg.ir/showbookdetail.aspx?bookid=167952 [accessed 3/6/2009]); (vii) *al-Iqnāʾiyya*, on the principles of belief (ibid., vol. 2, pp. 275-76 no. 1116; www.ghabozorg.ir/showbookdetail.aspx?bookid=167995 and www.ghabozorg.ir/showbookdetail.aspx?bookid=124963 [accessed 3/6/2009]); (viii) *Kitāb al-Barāhīn al-jaliyya* (ibid., vol. 3, p. 80 no. 240. The autograph of this work is preserved in the Marʿashī library in Qum (4370/11); for this and an additional manuscript, see *Muʿjam al-turāth al-kalāmī*, vol. 2, p. 40 no. 2672); (ix) *al-Burhāniyya al-jaliyya fī ithbāt al-ḥaqiyya al-ithnā ʿashariyya* which is also known under the title *al-Burhāniyya al-kubrā fī l-imāma* and was written in Persian and which he completed in Kerbala on 5 Rabīʿ II 1225/9 May 1810 (*Dharīʿa*, vol. 3, pp. 102-3 no. 331; *Muʿjam al-turāth al-kalāmī*, vol. 2, p. 63 no. 2780. Āghā Buzurg clarifies that despite the similarity in title, this work is different from *al-Barāhīn al-jaliyya*). See also www.ghabozorg.ir/showbookdetail.aspx?bookid=163998 [accessed 3/6/2009]; (x) *Tuḥfat al-akhyār* (*Dharīʿa*, vol. 3, p. 418 no. 1502); (xi) *Tuḥfat al-ʿābidīn* (ibid., vol. 3, p. 450 no. 1639); (xii) *Tuḥfat al-mujāwirīn* (ibid., vol. 3, p. 466 no. 1702; www.ghabozorg.ir/showbookdetail.aspx?bookid=18470 and www.ghabozorg.ir/showbookdetail.aspx?bookid=166772 and www.ghabozorg.ir/showbookdetail.aspx?bookid=118148 and www.ghabozorg.ir/showbookdetail.aspx?bookid=178842 [accessed 3/6/2009]);

- (xiii) *Tadhkirat al-fitan* (ibid., vol. 4, pp. 42-3 no. 167); (xiv) *Tadhkirat al-maʿād* (ibid., vol. 4, p. 49 no. 193); (xv) *Tafḍīl al-aʿimma ʿalā ghayr jaddihim min al-anbiyāʾ* (ibid., vol. 4, p. 358 no. 1556; *Muʿjam al-turāth al-kalāmī*, vol. 3, p. 314 no. 3940); (xvi) *al-Jabr wa-l-ikhtiyār* (*Dharīʿa*, vol. 5, p. 82 no. 319; www.ghabozorg.ir/showbookdetail.aspx?bookid=153914 [accessed 3/6/2009]); (xvii) *Jawāhir al-akhbār wa-muʿtaqid al-akhyār*, a Persian tract on the *imāma* (ibid., vol. 5, p. 259 no. 1246); (xviii) *Khawāṣṣ al-Qurʾān*, in Persian (ibid., vol. 7, p. 273 no. 1326); (xix) *Durar al-akhbār* (ibid., vol. 117 no. 435; www.ghabozorg.ir/showbookdetail.aspx?bookid=105712 [accessed 3/6/2009]); (xx) *Daʿāʾim al-Islām*, on *imān*, *Islam*, *shirk*, *kufr* and *nifāq* (ibid., vol. 8, p. 197 no. 768); (xxi) *Rāfiʿat al-tawahhum*, in Persian (ibid., vol. 10, p. 61 no. 49); (xxii) *al-Risāla al-tārikhiyya fī aʿmār sādāt al-barriyya* (ibid., vol. 11, p. 134 no. 835); (xxiii) *al-Salmāniyya*, in Persian, on the virtues of Salmān, Abū Dhurr, al-ʿAmmār and al-Miqdād (ibid., vol. 12, p. 220 no. 1457); (xxiv) *Aqāʾid-i ḥaydariyya wa-maʿārif-i dīniyya*, in Persian, on *mabdaʾ* and *maʿād* (ibid., vol. 15, p. 282 no. 1845); (xxv) *Kitāb al-Maʿālim* (ibid., vol. 15, p. 357 no. 2283; see also www.ghabozorg.ir/showbookdetail.aspx?bookid=63479 [accessed 3/6/2009]); (xxvi) *Kāshif al-ʿadl fī masāʾil al-ʿadl al-arbaʿ*, in Persian (ibid., vol. 17, p. 238 no. 61); (xxvii) *Kāshif al-ghulūw wa-hādī ahl al-ʿulūw*, against anthropomorphism (ibid., vol. 17, pp. 238-39 no. 65); (xxviii) *Kanz al-fawāʾid fī l-imāma wa-l-fawāʾid al-dīniyya wa-l-akhlāqiyya*, in Persian (ibid., vol. 18, p. 161 no. 1192; *Muʿjam al-turāth al-kalāmī*, vol. 4, p. 534 no. 10048; www.ghabozorg.ir/showbookdetail.aspx?bookid=166145 and www.ghabozorg.ir/showbookdetail.aspx?bookid=6139 and www.ghabozorg.ir/showbookdetail.aspx?bookid=157167 and www.ghabozorg.ir/showbookdetail.aspx?bookid=105264 [accessed 3/6/2009]); (xxix) *Ganj al-shifāʾ wa-rāfiʿ al-duʿāʾ*, containing prayers against illnesses and calamities (ibid., vol. 18, pp. 238-39 no. 195); (xxx) *Majmaʿ al-durar fī karāmāt Amīr al-muʾminīn fī l-ḥayāt wa-baʿda l-wafāt* (ibid., vol. 20, p. 28 no. 1793); (xxxi) *Majmaʿ al-faḍāʾih li-arbāb al-qabāʾih fī maṭāʾin ahl al-jarāʾim* (ibid., vol. 20, p. 39 no. 1825); (xxxii) *Maḥak īmān fī akhlāq al-muʾminīn wa-awṣāfihim*, in Persian (ibid., vol. 20, pp. 155-56 no. 2362); (xxxiii) *Maʿārif al-aʿimma* (ibid., vol. 21, pp. 188-89 no. 4547; www.ghabozorg.ir/showbookdetail.aspx?bookid=168642 [accessed 3/6/2009]); (xxxiv) *Maʿārif al-anwār* (ibid., vol. 21, pp. 191-92 no. 4556); (xxxv) *al-Niqmāt al-nāzila ʿalā al-ṭāghīn wa-l-raḥmāt ʿalā l-mursalīn wa-l-qawl fī ʿishmatihim* (ibid., vol. 24, p. 295 no. 1528); (xxxvi) *Wuḍūʿ u namāz* (ibid., vol. 25, p. 113 no. 633); (37) *Hidāyat al-ghāfilīn* (ibid., vol. 25, p. 186 no. 181).

Arba'in ḥadīthan fī aḥwāl al-niṣāb wa-l-mukhālifin by Fayḍ Allāh b. 'Abd al-Qāhir al-Ḥusaynī al-Tafrīshī (d. 1025/1616-17),³² *Tanbih al-ghāfilin fī mawā'iz Allāh Ta'ālā li-nabīyina Muḥammad ṣal'am*,³³ and *al-Durar al-ṣāfiya fī tarjamāt ba'd al-kalimāt al-qīṣār li-Tarjamāt al-aḥādīth al-quḍsiyya Amīr al-mu'minīn*.³⁴ He also lists among his writings a translation of *al-Aḥādīth al-quḍsiyya* into Persian.³⁵

IV.

The following edition of the Arabic account of the debate and its Persian translation is based on the manuscripts that have been described above.³⁶ The orthography has been silently modernized, with the exception of the biblical names. These have been left in the way they are invariantly given in all manuscripts (with the exception of *alif* where these have been modernized, most likely by the editors). Among the manuscripts of the Arabic text that were available to us, *bā* has proved in general to be the most reliable copy. Except in cases of obvious mistakes, the readings of this manuscript have been preferred throughout the edition.

32. See *Dharī'a*, vol. 1, p. 424 no. 2175. – On *Hazārjarībī*, see also *ibid.*, vol. 3, pp. 433-34 no. 1573.

33. See *ibid.*, vol. 4, p. 447 no. 1993;
www.aghazoz.org.ir/showbookdetail.aspx?bookid=57534 [accessed 3/6/2009].

34. See *ibid.*, vol. 8, p. 127 no. 465.

35. See *ibid.*, vol. 4, pp. 24-5 no. 308;
www.aghazoz.org.ir/showbookdetail.aspx?bookid=136057 [accessed 3/6/2009]

36. We thank Omar Hamdan for his helpful remarks on the edition of the Arabic text.

References:

- Afshār, Īraj and Muḥammad Taqī Dānishpazhūh, *Fihrist-i kitābhā-yi khaṭṭī-yi Kitābkhāna-yi Millī-yi Malik* 1-12, Tehran 1352/1973-1375/1996.
- al-Amīn, al-Sayyid Muḥsin, *A'yān al-shī'a* 1-11, ed. Ḥasan al-Amīn, Beirut 1403/1983.
- Baḥr al-'ulūm al-Ṭabāṭabā'ī, Sayyid al-ṭā'ifa Āyat Allāh al-'uẓmā al-Sayyid Muḥammad Mahdī, *Rijāl al-Sayyid Baḥr al-'ulūm al-ma'rūf bi-l-Fawā'id al-rijāliyya* 1-4, eds. Muḥammad Ṣādiq Baḥr al-'ulūm and Ḥusayn Baḥr al-'ulūm, Najaf 1385/1965.
- Dānishnāma-yi jahān-i islām* [Encyclopaedia of the World of Islam (in Persian)] 1-, Tehran 1990-.
- Dharī'a* = Āghā Buzurg al-Ṭihirānī, *al-Dharī'a ilā Taṣānīf al-Shī'a* 1-25, Beirut 1403-6/1983-86.
- Encyclopaedia Iranica*, London 1985-.
- al-Ḥā'irī, 'Abd al-Ḥusayn [et al.], *Fihrist-i Kitābkhāna-yi Majlis-i Shūrā-yi Millī* 1-22, Tehran 1305-57/1926-78.
- al-Ḥusaynī, Aḥmad Ishkavarī, "Gazīda-yi nuskha-hā-yi khaṭṭī-yi Kitābkhāna-yi Fāḍil Khvānsārī," *Mīrāth-i islāmī-yi Īrān* [ed. Rasūl Ja'fariyān] 2 (1374/1995), pp. 613-637.
- , *al-Turāth al-'arabī fī khizānat makhtūṭāt Maktabat Āyat Allāh al-'Uẓmā al-Mar'ashī al-Najafī* 1-6, Qum 1414[/1993 or 1994]
- Ḥusaynī, Ja'far, *Fihrist-i nuskahā'hā-yi khaṭṭī-yi Kitābkhānah-i Āyat Allāh Fāḍil Khvānsārī, Khvānsār- Iran* 1-2, Qum 1374[/1995].
- Ḥusaynī, Sayyid Ja'far Ishkavarī and Ṣādiq Ḥusaynī Ishkavarī, *Fihrist-i nuskahā-hā-yi 'aks-i Markaz-i Iḥyā'-i Mīrāth-i Islāmī* 1-2, Qum 1377/1998-99.
- al-Ḥusaynī, Aḥmad and Sayyid Maḥmūd Mar'ashī Najafī [et al.], *Fihrist-i Kitābkhāna-yi 'Umūmī-yi Haḍrat-i Āyat Allāh al-'uẓmā Najafī Mar'ashī* 1-. Qum 1975-.
- al-Kh'ānsārī, Sayyid Muḥammad Bāqir, *Rawḍāt al-jannāt fī aḥwāl al-'ulamā' wa-l-sādāt* 1-8. Qum 1392/1987.
- Makhtūṭāt al-Maktaba al-'Abbāsiyya fī l-Baṣra* 1-2, ed. Markaz al-Khadāmāt wa-l-Abḥāth al-Thaqāfiyya, Beirut 1986.
- al-Māmaqānī, Āyat Allāh b. Muḥammad Ḥasan, *Hādth Kitāb Tanqīḥ al-maqāl fī aḥwāl al-rijāl* 1-3, Najaf 1349-52[/1930/31-1933/34].
- McChesney, R.D., "The Life and Intellectual Development of an Eighteenth Century Shī'i Scholar Sayyid Muḥammad Mahdī Ṭabāṭabā'ī 'Baḥr al-'ulūm,'" *Folia Orientalia* 22 (1981-84), pp. 163-84.
- Moreen, Vera B., "A Shī'i-Jewish 'Debate' (*Munāzara*) in the Eighteenth Century," *Journal of the American Oriental Society* 119 (1999), pp. 570-89.

- Mu'allim Ḥabībābādī, Muḥammad 'Alī, *Makārim al-āthār dar aḥwāl-i rijāl-i dawra-yi Qājār: Mushtamil bar tarājim va sharḥ-i aḥwāl a'yān-i rijāl-i 'ilmī zamān-i Qājāriyya az 'ulamā' va ḥukamā' va 'urafā' va shu'arā' va salāṭin-i Islāmī va mashāḥir-i mustashriqīn*, Isfahan 1337-[/1958-]
- Mu'jam al-turāth al-kalāmī. Mu'jam yatanāwalu dhikr asmā' al-mu'allafāt al-kalāmiyya (al-makhtūṭāt wa al-maṭbū'āt) 'abra al-qurūn wa al-maktabāt allatī tatawaffiru fihā nusakhihā 1-5, ed. al-Lajna al-'ilmiyya fī mu'assassat al-Imām al-Ṣādiq, Qum 1423/1381[/2002].
- Perlmann, Moshe, "A Late Muslim Jewish Disputation," *Proceedings of the American Academy for Jewish Research* 12 (1942), pp. 51-58.
- , *A Study of Muslim polemics directed against Jews*. Thesis submitted to the University of London for the degree of Ph.D. (internal) in History, Faculty of Arts, September 1940.
- al-Qummī, 'Abbās b. Muḥammad Riḍā, *Fawā'id al-Riḍawīyah fī aḥwāl 'ulamā' al-madhhab al-Ja'fariyya*, Tehran [1327/1948].
- Steinschneider, Moritz, *Polemische und apologetische Literatur in arabischer Sprache zwischen Muslimen, Christen und Juden, nebst Anhängen verwandten Inhalts*. Leipzig 1877 [reprinted Hildesheim 1966].
- al-Tabrizī, Muḥammad 'Alī, *Rayḥānat al-adab fī tarājim al-ma'rūfīn bi-l-kunya aw al-laqaḥ* 1-8, Tabriz ³[1346-49/1967-70].
- al-Tunkābunī, Mīrzā Muḥammad b. Sulaymān, *Qīṣaṣ al-'ulamā'*, eds. Muḥammad Riḍā Barzgar Khāliqī and 'Iffat Karbasī, Tehran 1383[/2004 or 2005].
- www.aghabozorg.ir
- www.allamehbalaghi.com/en/index.php
- www.imamreza.net

مناظره

بحرالعلوم سید محمد مهدی بروجردی طباطبائی (۱۲۱۲ ه.ق.)

با یهودیان ذوالکفل

گزارشهای عربی و فارسی

با مقدمه و تصحیح

زاینه اشمیتکه و رضا پورجوادی

- عنوان و نام پدیدآور : مناظره بحرالعلوم سید محمد مهدی بروجردی طباطبائی (۱۲۱۲ ه.ق.) با یهودیان ذوالکفل گزارشهای عربی و فارسی / با مقدمه و تصحیح زاینه اشمیتکه و رضا پورجوادی؛ ترجمه مقدمه به فارسی احمد رضا رحیمی ریس.
- مشخصات نشر : تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب، ۱۳۹۰.
- مشخصات ظاهری : بیست و هفت، ۱۸، ۵۲ ص.
- فروست : میراث مکتوب؛ ۲۳۰. رسائل؛ ۱۶. علوم و معارف اسلامی؛ ۴.
- شابک : ۲۵۰۰۰ ریال: 978-600-203-027-6
- وضعیت فهرست نویسی : فیا.
- یادداشت : فارسی - عربی
- یادداشت : مقدمه به انگلیسی
- موضوع : بحرالعلوم، محمد مهدی بن مرتضی، ۱۱۵۵ - ۱۲۱۲ ق - مناظره‌ها
- موضوع : اسلام - دفاعیه‌ها و ردیه‌ها
- موضوع : اسلام و یهودیت
- موضوع : یهودیت و اسلام
- شناسه افزوده : اشمیتکه، زاینه، مقدمه نویسنده، مصحح
- شناسه افزوده : Schmidtke, Sabine
- شناسه افزوده : پورجوادی، رضا، مقدمه نویسنده، مصحح
- شناسه افزوده : رحیمی ریس، احمد رضا، مترجم
- شناسه افزوده : مرکز پژوهشی میراث مکتوب
- رده‌بندی کنگره : ۸۱۳۹۰ م ۳ ب ۳ / ۵۵ / ۵۵ BP
- رده‌بندی دیویی : ۲۹۷ / ۹۹۸
- شماره کتابشناسی ملی : ۲۴۹۸۰۵۵

مناظره بحر العلوم سید محمد مهدی بروجرودی طباطبایی (۱۲۱۲ ه. ق.)

با یهودیان ذوالکفل

●
با مقدمه و تصحیح

زاینه اشمیتکه و رضا پورجوادی

●
ترجمه مقدمه به فارسی: احمد رضا رحیمی ریشه

●
ناشر

میراث مکتوب

●
مدیر تولید: محمد باهر

●
مدیر فنی و امور چاپ: حسین شاملوفرد

●
مدیر فنی امور رایانه: محمود خانی

●
حروفنگار و صفحه آرا: رضا علیمحمدی

●
چاپ اول: ۱۳۹۰

●
شمارگان: ۱۵۰۰ نسخه

●
بها: ۲۵۰۰ تومان

●
شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۲۰۳-۰۲۷-۶

●
چاپ: نقره آبی؛ صحافی: سیدین

●
همه حقوق متعلق به ناشر و محفوظ است

●
نشر الکترونیکی اثر بدون کسب اجازه کتبی از ناشر ممنوع است

نشانی مرکز: تهران، خیابان انقلاب اسلامی، بین خیابان دانشگاه و ابوریحان، ساختمان فروردین،

شماره ۱۱۸۲، طبقه دوم، واحد ۹، کد پستی: ۱۳۱۵۶۹۳۵۱۹، صندوق پستی: ۵۶۹ - ۱۳۱۸۵،

تلفن: ۶۶۴۹۰۶۱۲، دورنگار: ۶۶۴۰۶۲۵۸

E-mail: tolid@MirasMaktoob.ir

http://www.MirasMaktoob.ir

دریایی از فرهنگ پرمایه اسلام و ایران در خم های خلی موج می زند. این نسخه با تحقیقت، کارنامه دانشمندان و نوابغ بزرگ و هویت نامه ایرانیان است. برعمده هرنسلی است که این میراث پرارج را پاس دارد و برای شناخت تاریخ و فرهنگ و ادب و سوابق علمی خود به احیا و بازسازی آن اهتمام ورزد.

بایمه کوششی که در سالهای اخیر برای شناسایی این ذخایر مکتوب و تحقیق و تبیین در آنها انجام گرفته و صد ماکتاب و رساله ارزشمند انتشار یافته هنوز کار ناکرده بسیار است و هزاران کتاب و رساله خطی موجود در کتابخانه های داخل و خارج کشور شناسانده و منتشر نشده است. بسیاری از متون نیز، اگرچه بارها به طبع رسیده، منطبق بر روش علمی نیست و تحقیق و تبیین مجدد نیاز دارد. احیاء و نشر کتاب و رساله های خطی و طیفهای است بر دوش محققان و مؤسسات فرهنگی. مرکز پژوهشی میراث مکتوب در راستای این هدف در سال ۱۳۷۲ بنیاد نهاده شد تا با حمایت از کوشش های محققان و مصححان، و با مشارکت ناشران، مؤسسات علمی، اشخاص فرهنگی و علاقه مندان به دانش و فرهنگ بومی در نشر میراث مکتوب داشته باشد و مجموعه ای ارزشمند از متون و منابع تحقیق به جامعه فرهنگی ایران اسلامی تقدیم دارد.

اهمیت و ضرورت احیاء و انتشار رساله های خطی ما را بر آن داشت تا در کنار آثار منتشر شده به انتشار این گونه رساله به صورت متقل بپردازیم و مجموعه ای ارزشمند در موضوعات مختلف در اختیار محققان و پژوهشگران قرار دهیم.

اکبر ایرانی

مدیر عامل مرکز پژوهشی میراث مکتوب

فهرست مطالب

مقدمه (ترجمه فارسی).....	نه - بیست و شش
گزارش عربی مناظره.....	۱ - ۳۵
گزارش فارسی مناظره.....	۳۷ - ۵۲
مقدمه انگلیسی.....	۱۸ - ۵

مقدمه*

I. پژوهشگران تاریخ مجادلات میان یهودیان و مسلمانان، از مدت‌ها پیش، از مواجهه‌ای میان سید محمد مهدی بروجردی طباطبایی («بحر العلوم»، ۱۱۵۵-۱۲۱۲ هـ / ۱۷۴۲-۱۷۹۵ م)^۱ دانشمند امامی مذهب و یهودیان ذوالکفل، شهری

*. تهیه نسخه‌ها و پژوهش این اثر با کمک مالی بنیاد گِردا-هنکل (Gerda-Henkel Foundation) تأمین گردید.

۱. درباره او نک: سید محمد باقر الخوانساری، روضات الجنات في أحوال العلماء والسادات، ج ۱-۸، قم، ۱۳۹۲ هـ / ۱۹۸۷ م، ج ۷، ص ۲۱۶-۲۰۳، ش ۶۲۵؛ میرزا محمد بن سلیمان التتکابنی، قصص العلماء، به کوشش محمد رضا برزگر خالقی و عفت کرباسی، تهران، ۱۳۸۳ هـ ش / ۲۰۰۴ یا ۲۰۰۵ م، ص ۲۱۱-۲۱۸، ش ۲۸؛ آیت الله المامقانی، کتاب تنقیح المقال في أحوال الرجال، ج ۱-۳، نجف، ۱۳۴۹-۱۳۵۲ هـ / (۲۱) ۱۹۳۰- (۳۴) ۱۹۳۳ م، ج ۳، ص ۲۶۰ و بعد؛ عباس بن محمد رضا قمی، فوائد الرضویه في أحوال علماء المذهب الجعفری، تهران [۱۳۲۷ هـ / ۱۹۴۸ م]، ص ۶۷۶-۶۸۲؛ محمد علی تبریزی، ریحانة الأدب في تراجم المعروفین بالکینة واللقب، ج ۱-۸، تبریز، چاپ سوم، (۱۳۴۸-۱۳۴۹ هـ / ۱۹۶۷-۱۹۷۰ م)، ج ۱، ص ۲۳۴ و بعد؛ السید محسن الامین، أعيان الشیعه، ج ۱-۱۱، به کوشش حسن الامین، بیروت، ۱۴۰۳ هـ / ۱۹۸۳ م، ج ۱۰، ص ۱۵۸-۱۶۳؛ محمد علی معلم حبیب‌آبادی، مکارم الآثار در احوال رجال دوره قاجار مشتمل بر تراجم و شرح احوال اعیان رجال علمی زمان قاجار به از علماء و حکماء و عرفاء و شعراء و سلاطین اسلامی و مشاهیر مستشرقین، اصفهان، ۱۳۳۷ هـ / ۱۹۵۸ م به بعد، ج ۲، ص ۴۱۴-۴۲۷. - نیز نک:

R. D. McChesney, "The Life and Intellectual Development of an Eighteenth Century Shi'i Scholar Sayyid Muḥammad Mahdī Ṭabāṭaba'ī 'Baḥr al-'Ulūm'," *Folia Orientalia* 22 (1981-84), pp. 163-184;

در سی کیلومتری جنوب حله میان نجف و کربلا، که در سال ۱۲۱۱ هـ / ۱۷۹۶ م درگرفت، با خبر بوده‌اند. موریتس اشتاین‌اشنایدر، در کتاب خود با عنوان ردیه‌ها و دفاعیه‌ها به زبان عربی، میان مسلمانان، مسیحیان و یهودیان مدخلی را به این مناظره اختصاص داده و در آن به دست‌نویسی در کتابخانه بریتانیا^۲ اشاره می‌کند. موشه پرلمان براساس این دست‌نویس چکیده‌ای جامع همراه با تصحیح بخشی از آن را در مقاله‌ای در ۱۹۴۲ م به چاپ رساند.^۳ متن کامل این مناظره در مقدمه مصححان رجال السید بحرالعلوم، چاپ شده در ۱۳۸۵ هـ / ۱۹۶۵ م^۴ آمده است، و در ۱۹۹۹ م، ورا ب. مورین، ترجمه انگلیسی آن را به همراه توضیحات به چاپ رساند.^۵ مورین،

→ محمد رضا انصاری، «بحرالعلوم، سید محمد مهدی بن مرتضی»، در: دانشنامه جهان اسلام، ج ۲، ص ۳۰۰-۳۰۲؛ حامد الگار، مدخل بحرالعلوم ("Baḥr al-ʿOlūm")، در: ایرانیکا، ج ۳، ص ۵۰۴، با ارجاع به منابع دیگر.

۲. دست‌نویس ش Add 7685. نک:

Moritz Steinschneider, *Polemische und apologetische Literatur in arabischer Sprache zwischen Muslimen, Christen und Juden, nebst Anhängen verwandten Inhalts*,

لایپزیگ، ۱۸۷۷ م، [تجدید چاپ: هیلدهایم، ۱۹۶۶ م]، ص ۱۵۶، ش 133e.

3. Moshe Perlmann, "A Late Muslim Jewish Disputation," *Proceedings of the American Academy for Jewish Research* 12 (1942), pp. 51-58.

پرلمان همچنین در رساله دکتری خود اشاره‌ای مختصر به این رساله کرده است:

A Study of Muslim Polemics directed against Jews. Thesis submitted to the University of London for the degree of Ph.D (internal) in History, Faculty of Arts, September 1940, p. 90.

۴. رجال السید بحرالعلوم المعروف بالفوائد الرجالية، تألیف سید الطائفة آية الله العظمی السید محمد مهدی بحرالعلوم الطباطبائی، به کوشش محمد صادق بحرالعلوم و حسین بحرالعلوم، نجف، ۱۳۸۵ هـ / ۱۹۶۵ م، ج ۱، ص ۵۰-۵۶.

5. Vera. B. Moreen, "A Shi'i-Jewish 'Debate' (*Munāzara*) in the Eighteenth Century," *Journal of the American Oriental Society* 119 (1999), pp. 570-589.

بر اساس تحریری که مصححان در مقدمه خود بر رجال بحرالعلوم نقل کرده بودند، بر این نظر است که این متن صرفاً اقتباسی لفظی از آن مناظره بوده و علاوه بر آن - و بلکه مقدم بر آن - گزارشی کهن تر و معتبر تر از مناظره رایج بوده است.^۶

ارجاعات متعدد به مناظره در منابع شرح احوالی شیعه دوازده امامی همچنین شاهی است بر این که نویسندگان متأخر امامی این واقعه را به خوبی می‌شناخته‌اند. اکثر منابع می‌افزایند که یهودیان سرانجام متقاعد شده و به اسلام، یا دقیق‌تر به شیعه اثنی عشری می‌گروند؛ گرچه چنین نتیجه‌ای در گزارش در دست از واقعه نیامده است. از طرف دیگر منابع شرح احوالی اشاره به هیچ نکته دیگری همچون شیوه تنظیم مناظره و نحوه انتقال گزارش(های) آن ندارد.^۷

آغا بزرگ تهرانی در الذریعه الی تصانیف الشیعه به نحوه ضبط و انتقال این مناظره توجه داده است. او در ذریعه دو مدخل به مناظره اختصاص داده و بر این عقیده است که احتمالاً دو تحریر از این مناظره وجود داشته است و منشأ این دو تحریر دو شاگرد بحرالعلوم، یعنی محمد سعید بن محمد یوسف دینوری قراچه‌داغی (د: ۱۲۵۰ هـ / ۱۸۳۴-۱۸۳۵ م)^۸ و سید محمد بن جواد عاملی نجفی (د: پایان

6. Moreen, "A Shi'i-Jewish 'Debate,'" pp. 572-573.

۷. نک: خوانساری، روضات الجنات، ج ۷، ص ۲۱۳؛ معلم حبیب‌آبادی، مکرم الآثار، ج ۲، ص ۴۱۷؛ تبریزی ریحانة الادب، ج ۱، ص ۲۳۴؛ نیز نک: مورین "A Shi'i-Jewish 'Debate'", ص ۵۷۲، با منابع دیگر. این نکته که نتیجه مناظره گرویدن یهودیان حاضر در آن به اسلام بوده است، نظر مصححان رجال بحرالعلوم نیز است، نک: ج ۱، ص ۵۰.

۸. ذریعه، ج ۲، ص ۳۰۳، ش ۷۱۹۷ (مناظره السید بحرالعلوم الطباطبائی... مع بعض علماء اليهود في ذي الكفل... و النسخة موجودة في مكتبة المولى محمد بن خوانساری بالنجف ألفها تلميذه الشيخ محمد سعید الدینوری القراچه‌داغی النجفی). محمد سعید دینوری بعدها استاد یکی از پسران بحرالعلوم به نام محمد رضا (۱۱۸۹ هـ / ۱۷۷۵-۱۷۷۶ م تا ۱۲۵۳ هـ / ۱۸۳۷-۱۸۳۸ م) بوده و اجازه‌ای به او داده است. نک: ذریعه، ج ۱، ص ۱۹۶، ش ۱۰۱۹؛ ج ۱۱، ص ۱۹، ش ۱۰۰؛ ج ۱۳، ص ۳۲۲، ش ۱۱۸۸.

۱۲۲۶هـ / ۱۸۱۱ - ۱۸۱۲م)^۹ بوده‌اند. با این حال عبارت آغا بزرگ مجالی برای تفسیر و تعبیر باقی می‌گذارد. آغا بزرگ به یقین دست‌نویسی از تحریر دینوری موجود در کتابخانه محمد علی خوانساری را بررسی کرده بوده است، چرا که او آغاز متن را از آن نقل می‌کند.^{۱۰} در مقابل، روشن نیست که آیا آغا بزرگ نسخه‌ای از تحریر محمد بن جواد از گزارش را دیده بوده یا نه - دست‌نویس این تحریر را ابراهیم بن سعید مخصّص در کربلا در ۲۶ جمادی الآخر ۱۲۹۸هـ / ۲۶ مه ۱۸۸۱م کتابت کرده و جزو مجموعه سید ضیاء‌الدین علامه اصفهانی است؛ مدخل مربوط به این تحریر در ذریعه هیچ نقل قولی از آن ندارد و آغا بزرگ هیچ اختلافی بین این نسخه و تحریری که به دینوری نسبت داده، ذکر نمی‌کند، او همچنین در باب تحریر دینوری می‌گوید که دینوری متن را تألیف کرده است («ألفها»)، در حالی که برای محمد جواد عاملی از تعبیر «املاء» استفاده کرده است («من إملاء... السید محمد جواد العاملی»). بنابراین روشن نیست که وجود مدخل دوم را باید نشانگر آن دانست که تحریر متفاوت دیگری از این متن در دست بوده، ساخته محمد بن جواد عاملی، یا این که این دو مدخل به تحریری واحد از متن مذکور اشاره دارند. واقعیت هرگونه که باشد، این نظر که نه خود بحرالعلوم بلکه شاگردان او بوده‌اند که این مناظره را گزارش کرده‌اند با خصوصیت و شخصیت علمی بحرالعلوم مطابقت دارد. تراجم‌نویسانی که به شرح احوال بحرالعلوم پرداخته‌اند توافق دارند که مجموعه آثار و نوشته‌های او نسبتاً محدود بوده و شمار بزرگی از تألیفات منسوب به وی در واقع به دست شاگردان او، به ویژه محمد بن جواد، به نگارش

۹. ذریعه، ج ۲۲، ص ۳۰۳-۳۰۴، ش ۷۱۹۸ (مناظرة السيد مهدي بحرالعلوم مع يهودي في ذي الكفل من إملاء تلميذه السيد محمد جواد العاملی).

۱۰. برای مشخصات دست‌نویس، نک: پس از این، بخش II، دست‌نویس ش ۹.

درآمده است.^{۱۱}

مصحّحان رجال السید بحرالعلوم نیز این نکته را که تحریرهای متفاوتی از متن موجود بوده، حدس زده‌اند و نیز معمولاً، بدون ذکر منبع خود، بیان می‌دارند که «شاگردان زیادی از بحرالعلوم مناظره را ضبط کرده‌اند» (و لقد سجّل نصّ المناظرة كثير من تلامذه الذين كانوا بخدمة حينئذ)، و استاد آنان، یعنی محمد جواد بلاغی (د: ۱۳۵۲هـ / ۱۹۳۹م)، «این ضبط [ها] را دیده بوده و تصحیح کرده است» (ورأها وصحّحها شيخنا المجاهد آية الله الثبّت الحجة الشيخ محمد جواد البلاغی قدّس سرّه)، و متنی از گزارش را که آنان در مقدمه خود درج کرده‌اند دربردارنده تحریر محمد جواد عاملی است (ونحن للنفع العام ندرج نصّ المناظرة بتسجيل تلميذه الجليل الحجة السيد محمد جواد العاملی صاحب مفتاح الكرامة)^{۱۲}. ایشان می‌افزایند که دست‌نویس گزارش، کتابت محمد جواد بلاغی، در کتابخانه سید محمد صادق بحرالعلوم (۱۳۱۵هـ / ۱۸۹۷ - ۱۸۹۸م تا ۱۳۹۹هـ / ۱۹۷۸ - ۱۹۷۹م)^{۱۳} نگه‌داری می‌شود، و این نسخه را سید علی بن هادی بحرالعلوم (۱۳۱۴هـ / ۹۷ - ۱۸۹۶م تا ۱۳۸۰هـ / ۶۱ - ۱۹۶۰م) در شرح حالی که از بحرالعلوم با نام اللؤلؤ المنظوم نگاشته، ذکر کرده است.^{۱۴} متن گزارشی که در مقدمه رجال السید

۱۱. نک: الامین، اعیان الشیعه، ج ۱۰، ص ۱۶۰، و نیز منابعی که پیش از این، در پانویس ۱ ذکر شد.

۱۲. رجال السید بحرالعلوم، ج ۱، ص ۵۰. برای گزارشی از شرح احوال محمد جواد بلاغی، نک: www.allamehbalaghi.com/en/index.php [تاریخ مراجعه: ۱۲ دسامبر ۲۰۰۸م].

۱۳. درباره سید محمد صادق و کتابخانه‌اش، نک: مقدمه مصحّحان رجال بحرالعلوم، ص ۱۷۳-۱۷۷. نیز نک: اجازه الجلالیه که او به شاگردش محمد رضا الحسینی الجلالی در ۲۶ ربیع الاول ۱۳۹۴هـ / ۱۹ آوریل ۱۹۷۴م داده است و در علوم الحدیث، س ۷، ش ۱۴ (۱۴۲۴هـ / ۲۰۰۳م)، ص ۲۵۳-۳۰۳ به چاپ رسیده است.

۱۴. رجال السید بحرالعلوم، ج ۱، ص ۶۶. اللؤلؤ المنظوم فی أحوال بحرالعلوم، اثر السید علی (که با عنوان

بحرالعلوم درج شده است فقط بر اساس نسخه‌ای است که بلاغی تهیه کرده است.

II. توجه ویژه‌ای که به این رویارویی در میان شیعیان دوازده‌امامی سده سیزدهم هجری و احتمالاً بعد از آن شده است، بر اساس دست‌نویس‌های متعددی که از گزارش آن باقی مانده، بیشتر تأیید می‌شود.^{۱۵} در این جا دست‌نویس‌های این گزارش به ترتیب تاریخی معرفی می‌شوند (نسخه‌هایی را که در دسترس ما نبوده داخل [] آورده‌ایم):

۱. ملک ۳۵۲۳/۶، گ ۱۰۳ پ- ۱۰۷ ر، جزئی از مجموعه‌ای که در اواخر قرن ۱۲ ه/ ۱۸ م کتابت شده است [ه = ۱۶].
۲. کتابخانه بریتانیا ADD 7685، گ ۱۴۹ ر- ۱۵۵ ر [ل =]، کتابت ربیع الآخر

→

ترجمة السيد محمد مهدی بحرالعلوم نیز معروف است) ظاهراً فقط به صورت دست‌نویس بر جای مانده است؛ نک: ذریعة ج ۱۸، ص ۳۸۷، ش ۵۶۵. بر اساس آغا بزرگ، که متن را دیده، به نظر می‌رسد این متن شامل گزارش کامل مناظره و احتمالاً اطلاعات بیشتری درباره پیدایش و انتقال اولیه متن باشد: «و ذکر فيه تمام رساله مناظرته مع يهودي ذي الكفل».

درباره السيد علی نیز نک: مقدمه مصححان رجال بحرالعلوم، ج ۱، ص ۱۸۱ به بعد.

۱۵. فهرست بیشتر این نسخه‌ها در این اثر آمده است: معجم التراث الكلامي. معجم يتناول ذكر أسماء المؤلفات الكلامية (المخطوطات و المطبوعات) عبر القرون و المكتبات التي تتوافر فيها نسخها، به کوشش اللجنة العلمية في مؤسسة الامام الصادق (ع)، قم، ۱۴۲۳ ه/ ۱۳۸۱ ه ش [/ ۲۰۰۲ م]، ج ۵، ذیل عنوان إبطال مذهب اليهود و المباحثة معهم و مناظره مع علماء اليهود؛ نک: ج ۱، ص ۱۰۷، ش ۲۰۳؛ ج ۵، ص ۲۶۳، ش ۱۱۵۴۰. از حامد ناجی اصفهانی و محمد سوری که برای دستیابی به چند دست‌نویس ما را یاری دادند و از گرگور شوارب (Gregor Schwarb) که شماری از فهرست‌های نسخه‌های خطی را برای ما تدارک دیده سپاسگزاریم.

۱۶. ایرج افشار و محمدتقی دانش‌پژوه، فهرست کتاب‌های خطی کتابخانه ملی ملک، تهران، ۱۳۵۲-۱۳۷۵ ه ش / ۱۹۷۳-۱۹۹۶ م، ج ۱۲، ج ۶، ص ۴۶۴.

۱۲۲۱ ه/ ژوئن- ژوئیه ۱۸۰۶ م^{۱۷}.

۳. مجلس ۴۲۵۵/۳، گ ۷۸ پ- ۸۶ ر [ب =]، کتابت حسین چیپفانی در ۱۲۲۳ ه/ ۱۸۰۸- ۱۸۰۹ م^{۱۸}.

۴. مرعشی ۵۶۶۳/۱، گ ۱ پ- ۵ پ [د =]، کتابت محمود بن علی نقی الحسینی الحسینی الطباطبائی در ۱۵ محرم ۱۲۴۸ ه/ ۱۴ ژوئن ۱۸۳۲ م در اصفهان^{۱۹}.

۵. مرعشی ۱۰۳۴۰/۵، گ ۱۳۳ ر- ۱۳۹ ر [ج =]، کتابت ۲۴ جمادی الآخر ۱۲۶۱ ه/ ۲۹ ژوئن ۱۸۴۵ م^{۲۰}.

۶. ملک ۲۸۴۲/۱۰۱، در حاشیه ص ۱۶۳- ۱۷۰ [ک =]، کتابت ۱۲۷۰ ه/ ۱۸۵۳- ۱۸۵۴ م. جزئی از مجموعه‌ای که ابوالقاسم وفا میان ۱۲۶۰ ه/ ۱۸۴۴ م و ۱۲۷۷ ه/ ۱۸۶۰- ۱۸۶۱ م کتابت کرده است، گرچه، مسلم نیست که کاتب نوشته‌های در کنارها با کاتب نوشته‌های متن مجموعه یکی باشد^{۲۱}.

۱۷. نک: اشتاین شنایدر، *Polemische und apologetische Literatur*، ص ۱۵۶، ش 133e؛ پرلمان، "A Late Muslim Disputation".

۱۸. احمد منزوی، فهرست کتابخانه مجلس شورای ملی، تهران، ۱۳۴۵ ه ش / ۱۹۶۷ م، ج ۱۱، ص ۲۷۱- ۲۷۲.

۱۹. نک: احمد الحسینی، سيد محمود مرعشی نجفی [و دیگران]، فهرست کتابخانه عمومی حضرت آیت الله العظمی نجفی مرعشی، ج ۱ به بعد، قم ۱۹۷۵ م به بعد، ج ۱۵، ص ۶۳- ۶۴؛ نیز نک: احمد الحسینی، التراث العربي في خزانة مخطوطات مكتبة آية الله العظمی المرعشي النجفي، ج ۶، قم، ۱۴۱۴ ه [/ ۱۹۹۳ م] یا ۱۹۹۴ م]، ج ۵، ص ۲۳۱. نیز نک:

www.aghabozorg.ir/showbookdetail.aspx?bookid=168189

[تاریخ مراجعه: ۲ ژوئن ۲۰۰۹ م].

۲۰. نک: حسینی [و دیگران]، فهرست کتابخانه... مرعشی، ج ۲۶، ص ۲۸۴، نیز نک:

www.aghabozorg.ir/showbookdetail.aspx?bookid=175927

[تاریخ مراجعه: ۲ ژوئن ۲۰۰۹ م].

۲۱. افشار و دانش‌پژوه، فهرست کتاب‌های خطی کتابخانه ملی ملک، ج ۶، ص ۱۳۷. نیز نک:

- [۷]. المكتبة العباسية (بصره)، مجموعه هـ ۵۷/۱، کتابت صالح بن حاج محمود شکاره در ۱۵ شوال ۱۲۷۷هـ / ۲۶ آوریل ۱۸۶۱م^{۲۲}].
- [۸]. مجموعه سید ضیاءالدین علامه اصفهانی، کتابت مولی ابراهیم بن سعید منحصص، در کربلا، در ۲۶ جمادی الآخر ۱۲۹۸هـ / ۲۶ مه ۱۸۸۱م^{۲۳}].
۹. کتابخانه آیت الله فاضل خوانساری (خوانسار) ۱۲/۲، گ ۱۲۶-۱۳۲ پ [ص ۲۵۰-۲۶۱] [= خ]^{۲۴}. تمام مجموعه را محمدعلی امامی خوانساری نجفی در نجف، در ۱۶ ذوالحجه ۱۲۹۹هـ / ۲۹ اکتبر ۱۸۸۲م کتابت کرده است. این نسخه با نسخه‌ای که مرحوم آغا بزرگ از آن استفاده کرده یکی است^{۲۵}. نام مؤلف مناظره، در فهرست این مجموعه، شیخ محمد سعید دینوری قراچه داغی ذکر شده است. از آن جا که نام اخیر در متن نیامده به نظر می‌رسد آغا بزرگ مأخذ این اطلاعات

→

www.aghabozorg.ir/showbookdetail.aspx?bookid=139735

- [تاریخ مراجعه: ۲ ژوئن ۲۰۰۹م].
۲۲. نک: مخطوطات المكتبة العباسية فی بصره، ج ۱-۲؛ به کوشش مرکز الخدمات و الابحاث الثقافية، بیروت، ۱۹۸۶م، ج ۲، ص ۲۴۷ و بعد.
۲۳. آغا بزرگ در ذریعة، ج ۲۲، ص ۳۰۳-۳۰۴، ش ۷۱۹۸، آن را ذکر کرده است.
۲۴. نک: جعفر حسینی، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آیه الله فاضل خوانساری، خوانسار-ایران، ج ۱-۲، قم، ۱۳۷۴هـ ش [۱۹۹۵م]، ج ۱، ص ۱۳-۱۴. عکس این نسخه در مرکز احیاء میراث اسلامی (قم)، به شماره ۵۱۴/۲ نگه‌داری می‌شود؛ نک: سید جعفر حسینی اشکوری، و صادق حسینی اشکوری، فهرست نسخه‌های عکسی مرکز احیاء میراث اسلامی. قم، ۱۳۷۷هـ ش / ۱۹۹۸-۱۹۹۹م، ج ۲، ص ۱۰۴-۱۰۶؛ نیز نک:

www.aghabozorg.ir/showbookdetail.aspx?bookid=190300

- [تاریخ مراجعه: ۲ ژوئن ۲۰۰۹م]. درباره این کتابخانه، نیز نک: سید احمد حسینی اشکوری، «گزیده نسخه‌های خطی کتابخانه فاضل خوانساری»، در: میراث اسلامی ایران [به کوشش رسول جعفریان]، دفتر ۲ (۱۳۷۴هـ ش / ۱۹۹۵م)، ص ۶۱۳-۶۳۷.
۲۵. نک: ذریعة، ج ۲۲، ص ۳۰۳، ش ۷۱۹۷.

بوده است.

۱۰. کتابخانه جامع گوهرشاد (مشهد) ۱۶۱۹/۲، گ ۴۴ ر- ۵۵ پ [= و]، کتابت ظاهراً در ق ۱۳هـ / ۱۹م^{۲۶}!
۱۱. مرکز احیاء میراث اسلامی (قم) ۴۰۵، گ ۶۵ ر- ۷۴ پ [= ق]. بدون تاریخ کتابت و نام کاتب^{۲۷}.
۱۲. دست‌نویسی که محمدجواد بلاغی آن را استنساخ کرده است و تاریخ کتابت آن باید پیش از درگذشت او در ۱۳۵۲هـ / ۱۹۳۲م باشد. این دست‌نویس که متعلق به کتابخانه سید محمدصادق بحرالعلوم است، اساس چاپ مناظره در رجال السید بحرالعلوم (۴ ج، به کوشش محمدصادق بحرالعلوم و حسین بحرالعلوم، نجف، ۱۳۸۵هـ / ۱۹۶۵م، ج ۱، ص ۵۰-۶۵) است. این متن در چاپ حاضر با حرف «أ» مشخص شده است.

در هیچ‌یک از دست‌نویس‌های بررسی‌شده هیچ اشاره‌ای نیست که نشان دهد کدام یک از شاگردان بحرالعلوم این مناظره را تقریر کرده است. علاوه بر این - به استثناء آغاز گزارش (بند ۱-۲)، قسمت اول (بند ۳)، و پیوستی که در آخر متن آمده و در همه دست‌نویس‌ها موجود نیست (بند ۲۴) - اختلاف دست‌نویس‌ها چنان اندک است که نمی‌توان آنها را حاصل تحریرهای مختلفی دانست که گزارشگران متعدد از این مناظره تهیه کرده‌اند. بر عکس، دست‌نویس‌ها این نکته را

۲۶. نک: معجم التراث الکلامی، ج ۵، ص ۲۶۴ (ارجاع داده‌شده به فهرست اشتباه است).

۲۷. نک: احمد حسینی اشکوری، فهرست نسخه‌های خطی مرکز احیاء میراث اسلامی، قم، ۱۳۸۰هـ ش / ۱۴۲۲م [۲۰۰۱م]، ج ۲، ص ۸؛ نیز نک:

www.aghabozorg.ir/showbookdetail.aspx?bookid=183691

[تاریخ مراجعه: ۲ ژوئن ۲۰۰۹م].

کرده است که دست‌نویس‌های مختلف را در «تحریر» خود در هم ادغام کرده، و احتمالاً تغییراتی را از سوی خود در متن وارد کرده است. همچنین، در پایان متن (بند ۲۴)، افزوده‌ای طولانی به متن آمده که دست‌نویس‌های «ج، ق، ک»، و «و» شامل آن است. به جز این ملاحظات، دست‌نویس‌های «ق»، «ک»، «ل» و «و» آکنده از اغلاط و افتادگی‌ها است و معمولاً غیر قابل خواندن است.

III. ترجمه مناظره به زبان فارسی اقبال نسبتاً گسترده از گزارش مناظره را بیشتر تأیید می‌کند. تنها نسخه ترجمه فارسی مناظره، که در دسترس ما بوده است، در کتابخانه آیت‌الله مرعشی در قم، ش ۸/ ۱۰۳۵۸، گ ۱۲۵ پ- ۱۳۸ پ، نگه‌داری می‌شود و مورخ ربیع الآخر ۱۲۵۲ هـ / ژوئیه - آگوست ۱۸۳۶ م است.^{۲۸} در ترجمه هیچ نشانه‌ای برای تشخیص مترجم نیست. بند آغازین آن با دست‌نویس‌های گروه «د»، و «یکی است. آغا بزرگ طهرانی، ذیل مدخل الجدیه، ترجمه‌ای را از مناظره به فارسی آورده و آن را به مولی محمدکاظم بن محمدشفیع هزارجریبی حائری (د: ۱۲۳۸ هـ / ۱۸۲۲ - ۱۸۲۳ م) نسبت می‌دهد و نیز می‌افزاید که نسخه‌ای از ترجمه در تملک میرزا محمدعلی بن ابی‌القاسم غروی اردوبادی در نجف است.^{۲۹} مکان نگه‌داری فعلی این دست‌نویس دانسته نیست و آغابزرگ هیچ قرینه‌ای که نشان دهد ترجمه‌ای که او دیده است با ترجمه موجود در کتابخانه آیت‌الله مرعشی (ش ۸/ ۱۰۳۵۸) یکی است، به دست نمی‌دهد. با وجود این، اگر هر دو دست‌نویس،

که فقط یک تحریر از این گزارش در دست است، تأیید می‌کنند. بر اساس تفاوت میان دست‌نویس‌ها در بندهای آغازین (بند ۲-۱) آن‌ها را بدین صورت می‌توان دسته‌بندی کرد:

- گروه «أ، ج، خ، ل»، که همگی شامل مفصل‌ترین بند آغازین متن هستند؛
- «ه»، فقط شامل عبارت آغازین کوتاهی که با بخش‌هایی از بند آغازین ۲ از گروه «أ، ج، خ، ل» یکی است؛
- «ب» و نیز «ق»، با بند آغازین مستقل کوتاهی شبیه به یک عنوان؛
- «د، و»، با عنوان کوتاه شبیه به هم و در عین حال متفاوتی در آغاز؛
- «ک»، نیز با عنوانی متفاوت.

علاوه بر این، این مسأله که در کنار بند کوتاه در آغاز دست‌نویس «د»، بند آغازین دیگری - که کلمه به کلمه با «ب» یکی است و در حاشیه دست‌نویس «د» افزوده شده - نشان می‌دهد که دست‌نویس «د» بعدها با دست‌نویس «ب» مقابله شده است، این نکته در خود متن هم تأیید می‌شود. در بند ۳، نسخه‌های «أ، ج، خ، ل» انحرافی را، بدون هیچ نظیری در سایر دست‌نویس، نشان می‌دهند، گرچه دو دست‌نویس «د» و «و» شامل تحریر کوتاه و جالبی در پایان این بند هستند. تمام بند ۳، به استثناء چند واژه پایانی، از دست‌نویس «ک» افتاده است. همه دست‌نویس‌های «أ، ج، خ، ل، ه» همچنین در بند ۲۰ بخشی اضافه دارند که در هیچ یک از دست‌نویس‌های دیگر یافت نمی‌شود. با وجود این، به رغم این شباهت‌ها در گروه «أ، ج، خ، ل»، دست‌نویس «أ» معمولاً با تمام دست‌نویس‌های دیگر اختلاف دارد. نمی‌توان دآوری کرد که این اختلاف‌ها آیا شواهدی بر وجود دسته دیگری از دست‌نویس‌هاست و یا تنها برخاسته از دو مصحح رجال السید بحرالعلوم و یا احتمالاً مأخذ آن‌ها یعنی محمدجواد بلاغی است؛ بلاغی گزارش

۲۸. نک: حسینی [و دیگران]، فهرست کتابخانه... مرعشی، ج ۲۶، ص ۲۹۸-۳۰۰.

۲۹. نک: ذریعه، ج ۵، ص ۹۰، ش ۳۷۰. درباره محمدعلی الاردوبادی که - علاوه بر دیگران - نزد محمدجواد بلاغی پیش‌گفته تحصیل کرده است، نک:

www.imamreza.net/eng/imamreza.php?id=1982

[تاریخ مراجعه: ۱۶ فوریه ۲۰۰۹ م].

رونوشتی از همان ترجمه هزارجریبی باشد، تاریخ تکمیل ترجمه لااقل باید به پیش از زمان فوت هزارجریبی در ۱۲۳۸هـ / ۱۸۲۲ - ۱۸۲۳م بازگردد. هزارجریبی شاگرد محمدباقر بهبهانی (۱۱۱۸ - ۱۲۰۸هـ / ۱۷۰۶ - ۱۷۹۲م) و شاگرد برادرزاده و شاگرد او علی بن محمد علی طباطبائی (د: ۱۲۳۱هـ / ۱۸۱۶م) بوده است. او دست کم در اواخر عمر خود در کربلا، در منطقه نقیب می‌زیست^{۳۰}. وی مؤلفی پرکار بوده و رساله‌های متعددی در موضوعات متنوع به عربی و فارسی تألیف کرده است^{۳۱}.

۳۰. قس: ذریعه، ج ۱، ص ۵۱۴، ش ۲۵۱۸؛ ج ۲، ص ۲۶۲، ش ۱۰۶۶؛ نیز نک: همان، ج ۱، ص ۲۱-۲۲، ش ۱۰۶؛ ج ۱، ص ۲۶، ش ۱۳۲؛ ج ۱۸، ص ۱۶۱، ش ۱۱۹۲.

۳۱. این آثار عبارتند از:

یک. آداب الصلاة، به فارسی (ذریعه، ج ۱، ص ۲۱-۲۲، ش ۱۰۶)؛

دو. آداب العشرة (ذریعه، ج ۱، ص ۲۶، ش ۱۳۲)؛

سه. آداب نماز یومی، به فارسی (ذریعه، ج ۱، ص ۳۲، ش ۱۶۲)؛

آغاز بزرگ در این جا بیان می‌دارد که بخشی از اطلاعات او درباره نوشته‌های هزارجریبی برگرفته از فهرستی از کتاب‌های او به خط خود هزارجریبی است که او آن را در کتابخانه عبدالحسین الطهرانی در کربلا دیده است: «فهرس کتبه الّذی رأیته بخطه فی خزانه کتب الشیخ عبدالحسین الطهرانی فی کربلاء». آغاز بزرگ از بیشتر آثار ذکر شده هزارجریبی - همان طور که خود در ذریعه، ذیل مدخل‌های مرتبط، گفته است، توانسته است نسخه‌هایی را ببیند. او در جایی دیگر (ذریعه، ج ۱، ص ۵۱۴، ش ۲۵۱۸) می‌گوید که در میان کتاب‌های عبدالحسین الطهرانی مجموعه‌ای به خط هزارجریبی دیده که شامل شماری از رساله‌های او بوده است؛

چهار. ارشاد الصبیان إلى تلاوة القرآن، به فارسی (ذریعه، ج ۱، ص ۵۱۴، ش ۲۵۱۸)؛

www.aghabozorg.ir/showbookdetail.aspx?bookid=101275

[تاریخ مراجعه: ۳ ژوئن ۲۰۰۹م]؛

پنج. افضلیت ائمه از انبیاء. به فارسی (معجم التراث الکلامی، ج ۱، ص ۴۰۹، ش ۱۷۱۳)؛

شش. الرسالة الاُفلاکیة، رساله‌ای در نجوم به فارسی (ذریعه، ج ۲، ص ۲۶۲، ش ۱۰۶۶؛ ج ۱۱، ص ۹۹-۱۰۰، ش ۶۱۲)؛

www.aghabozorg.ir/showbookdetail.aspx?bookid=167952

[تاریخ مراجعه: ۳ ژوئن ۲۰۰۹م]؛

→

هفت. الاقناعیه، در اصول اعتقادات (ذریعه، ج ۲، ص ۲۷۵-۲۷۶، ش ۱۱۱۶)؛

www.aghabozorg.ir/showbookdetail.aspx?bookid=167995

www.aghabozorg.ir/showbookdetail.aspx?bookid=124963

و

[تاریخ مراجعه: ۳ ژوئن ۲۰۰۹م]؛

هشت. کتاب البراهین الجلیّة فی تفضیل آل محمد علی جمیع البریة (ذریعه، ج ۳، ص ۸۰، ش ۲۴۰). دست‌نویس به خط مؤلف این رساله در کتابخانه آیت‌الله مرعشی در قم به شماره ۴۳۷۰/۱۱ نگه‌داری می‌شود؛ برای این نسخه و نسخه‌های دیگر نک: معجم التراث الکلامی، ج ۲، ص ۴۰، ش ۲۶۷۲)؛

نه. البرهانیة الجلیّة فی اثبات الحقیقة الاثنی عشریة، که نیز با عنوان البرهانیة الکبری شناخته می‌شود. این رساله به فارسی است و در کربلا در ۵ ربیع الآخر ۱۲۲۵هـ / ۹ مه ۱۸۱۰م تألیف شده است (ذریعه، ج ۳، ص ۱۰۲-۱۰۳، ش ۳۳۱)؛ معجم التراث الکلامی، ج ۲، ص ۶۳، ش ۲۷۸۰. آغاز بزرگ چنین توضیح می‌دهد که به‌رغم شباهت در عنوان، این اثر با البراهین الجلیّه یکی نیست). نیز نک:

www.aghabozorg.ir/showbookdetail.aspx?bookid=163998

[تاریخ مراجعه: ۳ ژوئن ۲۰۰۹م]؛

ده. تحفة الأخیار (ذریعه، ج ۳، ص ۴۱۸، ش ۱۵۰۲)؛

یازده. تحفة العابدین (ذریعه، ج ۳، ص ۴۵۰، ش ۱۶۳۹)؛

دوازده. تحفة المجاورین (ذریعه، ج ۳، ص ۴۶۶، ش ۱۷۰۲)؛

www.aghabozorg.ir/showbookdetail.aspx?bookid=18470

www.aghabozorg.ir/showbookdetail.aspx?bookid=166772

و

www.aghabozorg.ir/showbookdetail.aspx?bookid=118148

و

www.aghabozorg.ir/showbookdetail.aspx?bookid=178842

و

[تاریخ مراجعه: ۳ ژوئن ۲۰۰۹م]؛

سیزده. تذکرة الفتن (ذریعه، ج ۴، ص ۴۲-۴۳، ش ۱۶۷)؛

چهارده. تذکرة المعاد (ذریعه، ج ۴، ص ۴۹، ش ۱۹۳)؛

پانزده. تفضیل الأئمة علی غیر جدّهم من الأنبیاء (ذریعه، ج ۴، ص ۳۵۸، ش ۱۵۵۶)؛ معجم التراث الکلامی، ج ۳، ص ۳۱۴، ش ۳۹۴۰)؛

شانزده. الجبر والاختیار (ذریعه، ج ۵، ص ۸۲، ش ۳۱۹)؛

www.aghabozorg.ir/showbookdetail.aspx?bookid=153914

[تاریخ مراجعه: ۳ ژوئن ۲۰۰۹م]؛

←

←

→

هفده. جواهر الأخبار و معتقد الأخیار، رساله‌ای به فارسی در امامت (ذریعه، ج ۵، ص ۲۵۹، ش ۱۲۴۶)؛ هجده. خواص القرآن، به فارسی (ذریعه، ج ۷، ص ۲۷۳، ش ۱۳۲۶)؛ نوزده. درر الأخبار (ذریعه، ج ۷، ش ۴۳۵)؛

www.aghabozorg.ir/showbookdetail.aspx?bookid=105712

[تاریخ مراجعه: ۳ ژوئن ۲۰۰۹م]؛

بیست. دعائم الاسلام، در باب ایمان، اسلام، شرک، کفر و نفاق (ذریعه، ج ۸، ص ۱۹۷، ش ۷۶۸)؛

بیست و یک. رافعة التوهم، به فارسی (ذریعه، ج ۱۰، ص ۶۱، ش ۴۹)؛

بیست و دو. الرسالة التاريخية في أعمار سادة البرية (ذریعه، ج ۱۱، ص ۱۳۴، ش ۸۳۵)؛

بیست و سه. السُّلمانيه، به فارسی، درباره فضایل سلمان، ابوذر، عمار و مقداد (ذریعه، ج ۱۲، ص ۲۲۰، ش ۱۴۵۷)؛

بیست و چهار. عقائد حیدریه و معارف دینی، به فارسی، درباره مبدا و معاد (ذریعه، ج ۱۵، ص ۲۸۲، ش ۱۸۴۵)؛

بیست و پنج. کتاب المعالم (ذریعه، ج ۱۵، ص ۳۵۷، ش ۲۲۸۳؛ نیز نک:

www.aghabozorg.ir/showbookdetail.aspx?bookid=63479

[تاریخ مراجعه: ۳ ژوئن ۲۰۰۹م]؛

بیست و شش. کاشف العدل، درباره عدل، به فارسی (ذریعه، ج ۱۷، ص ۲۳۸، ش ۶۱)؛

بیست و هفت. کاشف الغلو و هادی اهل العلو، در نفی صفات خالق از مخلوقین (ذریعه، ج ۱۷، ص ۲۳۸-۲۳۹، ش ۶۵)؛

بیست و هشت. کنز الفوائد، درباره امامت و فوائد دینی و اخلاقی، به فارسی (ذریعه، ج ۱۸، ص ۱۶۱، ش ۱۱۹۲)؛ معجم التراث الکلامی، ج ۴، ص ۵۳۴، ش ۱۰۰۴۸؛

www.aghabozorg.ir/showbookdetail.aspx?bookid=166145

www.aghabozorg.ir/showbookdetail.aspx?bookid=6139

www.aghabozorg.ir/showbookdetail.aspx?bookid=157167

www.aghabozorg.ir/showbookdetail.aspx?bookid=105264

[تاریخ مراجعه: ۳ ژوئن ۲۰۰۹م]؛

بیست و نه. گنج الشفاء و رافع الدعاء، شامل دعاهایی در دفع بیماری‌ها و بلاها (ذریعه، ج ۱۸، ص ۲۳۸-۲۳۹، ش ۱۹۵)؛

سی. مجمع الدرر في کرامات أمير المؤمنين في الحياة و بعد الوفاة (ذریعه، ج ۲۰، ص ۲۸، ش ۱۷۹۳)؛

←

هزارجریبی به جز مناظره بحرالعلوم با یهودیان، متون دیگری را همچون الأربعون حديثاً في أحوال النصاب و المخالفين تأليف فضل الله بن عبد القاهر الحسيني التفرشي (د: ۱۰۲۵هـ / ۱۷ - ۱۶۱۶م)^{۳۲}، تنبيه الغافلين في مواظب الله تعالى لنبينا محمد صلعم^{۳۳}، و الدرر الصافية في ترجمة بعض الكلمات القصار لأمير المؤمنين(ع)^{۳۴}، به فارسی ترجمه کرده است. آغابزرگ در میان آثارش ترجمه‌ای از الأحاديث القدسيه به فارسی را نیز نام می‌برد^{۳۵}.

IV. تصحیحی که از متن عربی این مناظره و ترجمه فارسی آن در این جا به چاپ

→

سی و یک. مجمع الفضائح لأرباب القبائح في مطاعن أهل الجرائم (ذریعه، ج ۲۰، ص ۳۹، ش ۱۸۲۵)؛

سی و دو. محک ایمان، در اخلاق مؤمنان و اوصاف ایشان، به فارسی (ذریعه، ج ۲۰، ص ۱۵۵-۱۵۶، ش ۲۳۶۲)؛

سی و سه. معارف الأئمة (ذریعه، ج ۲۱، ص ۱۸۸-۱۸۹، ش ۴۵۴۷)؛

www.aghabozorg.ir/showbookdetail.aspx?bookid=168642

[تاریخ مراجعه: ۳ ژوئن ۲۰۰۹م]؛

سی و چهار. معارف الأنوار (ذریعه، ج ۲۱، ص ۱۹۱-۱۹۲، ش ۴۵۵۶)؛

سی و پنج. النقمات النازلة على الطائفين والرحمات على المرسلين و القول في عصمتهم (ذریعه، ج ۲۴، ص ۲۹۵، ش ۱۵۲۸)؛

سی و شش. وضو و نماز (ذریعه، ج ۲۵، ص ۱۱۳، ش ۶۳۳)؛

سی و هفت. هداية الغافلين (ذریعه، ج ۲۵، ص ۱۸۶، ش ۱۸۱)؛

۳۲. نک: ذریعه، ج ۱، ص ۴۲۴، ش ۲۱۷۵. درباره هزارجریبی نیز نک: ذریعه، ج ۳، ص ۴۳۳-۴۳۴، ش ۱۵۷۳.

۳۳. نک: ذریعه، ج ۴، ص ۴۴۷، ش ۱۹۹۳؛

www.aghabozorg.ir/showbookdetail.aspx?bookid=57534

[تاریخ مراجعه: ۳ ژوئن ۲۰۰۹م]. ۳۴. نک: ذریعه، ج ۸، ص ۱۲۷، ش ۴۶۵.

۳۵. نک: ذریعه، ج ۴، ص ۲۴-۲۵، ش ۳۰۸؛

www.aghabozorg.ir/showbookdetail.aspx?bookid=136057

[تاریخ مراجعه: ۳ ژوئن ۲۰۰۹م].

می‌رسد بر اساس دست‌نویس‌هایی است که پیش از این توصیف شد^{۳۶}. رسم الخط دست‌نویس‌ها، به جز برای نام‌های کتاب مقدس، بدون اشاره در متن تا حدودی امروزی‌ن شده است. نام‌های برگرفته از کتاب مقدس را که به طریقی متفاوت نگاشته شده بود، به همان صورت‌ها ضبط کردیم (به استثناء «أ» که احتمالاً مصححان آن متن را امروزی‌ن کرده‌اند). از میان دست‌نویس‌های متن مناظره که در دسترس ما بوده دست‌نویس «ب»، به‌طور کلی، قابل اعتمادترین نسخه بوده است. در تمام این تصحیح، ضبط این نسخه، به جز مواردی که دارای خطای آشکار بوده است، بر دیگر دست‌نویس‌ها ترجیح داده شده است.

از آقای دکتر اکبر ایرانی مدیر محترم مرکز پژوهشی میراث مکتوب که با چاپ این کتاب موافقت کردند و نیز آقای محمد باهر و دیگر اعضای بخش تولید این مرکز که در آماده‌سازی کتاب با دقت و حوصله با ما همکاری کردند، سپاسگزاریم.

منابع

- افشار، ایرج و محمدتقی دانش‌پژوه، فهرست کتاب‌های خطی کتابخانه ملی ملک، ج ۱-۱۲، تهران ۱۳۵۱-۱۳۷۵ ه.ش / ۱۹۷۳-۱۹۹۶ م.
- الامین، السید محسن، اعیان الشیعه، ج ۱-۱۱، به کوشش حسن الامین، بیروت ۱۴۰۳ ه.ش / ۱۹۸۳ م.
- بحرالعلوم الطبائاتی، سید الطائفة آية الله العظمی السید محمد مهدی، رجال السید بحرالعلوم المعروف بالفوائد الرجالية، ج ۱-۴، به کوشش محمدصادق بحرالعلوم و حسین بحرالعلوم، نجف، ۱۳۸۵ ه.ش / ۱۹۶۵ م.
- التبریزی، محمد علی، ریحانة الادب فی تراجم المعروفین بالکنی و اللقب، ج ۱-۸، تبریز، چ ۳ [۱۳۴۶-۱۳۴۹ ه.ش / ۱۹۶۷-۱۹۷۰ م].
- التنکابنی، میرزا محمد بن سلیمان، قصص الانبیاء، به کوشش محمد رضا برزگر خالقی و عفت کرباسی، تهران ۱۳۸۳ ه.ش [/ ۲۰۰۴ یا ۲۰۰۵ م].
- حائری، عبدالحسین [و دیگران]، فهرست کتابخانه مجلس شورای ملی، ج ۱-۲۲، تهران ۱۳۰۵-۱۳۵۷ ه.ش / ۱۹۲۶-۱۹۷۸ م.
- حسینی اشکوری، احمد، «گزیده نسخه‌های خطی کتابخانه فاضل خوانساری»، در: میراث اسلامی ایران، [به کوشش رسول جعفریان]، دفتر ۲ (۱۳۷۴ ه.ش / ۱۹۹۵ م)، ص ۶۱۳-۶۳۷.

۳۶. از عمر حمدان برای نکات سودمندش در تصحیح متن عربی سپاسگزاریم.

— التراث العربي في خزانة مخطوطات آية الله العظمى المرعشي النجفي، ج ۱-۶، قم ۱۴۱۴ هـ [/ ۱۹۹۳ یا ۱۹۹۴ م].

حسینی اشکوری، احمد و سید محمود مرعشی نجفی [و دیگران] فهرست کتابخانه عمومی حضرت آیت الله العظمی نجفی مرعشی، ج ۱ به بعد، قم ۱۹۷۵ م به بعد.

حسینی اشکوری، سید جعفر، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آیت الله فاضل خوانساری، خوانسار ایران، ج ۱-۲، قم ۱۳۷۴ هـ ش [/ ۱۹۹۵ م].

حسینی اشکوری، سید جعفر و سید صادق حسینی اشکوری، فهرست نسخه‌های عکسی مرکز احیاء میراث اسلامی، ج ۱-۲، قم ۱۳۷۷ هـ ش / ۱۹۹۸-۱۹۹۹ م.

الخوانساری، سید محمدباقر، روضات الجنات في أحوال العلماء والسادات، ج ۱-۸، قم ۱۳۹۲ هـ / ۱۹۸۷ م.

دانشنامه جهان اسلام، ج ۱ به بعد، تهران ۱۹۹۰ م به بعد.

ذریعة = آغا بزرگ الطهرانی، الذریعة إلى تصانیف الشيعة، ج ۱-۲۵. بیروت ۱۴۰۳-۱۴۰۶ هـ / ۱۹۸۳-۱۹۸۶ م.

القسمی، عباس بن محمد رضا، فوائد الرضویه فی أحوال علماء المذهب الجعفری، تهران [۱۳۲۷ هـ ش / ۱۹۴۸ م].

المامقانی، آیت الله، تنقیح المقال في أحوال الرجال، ج ۱-۳، نجف ۱۳۴۹-۱۳۵۲ هـ [/ (۳۱) ۱۹۳۰- (۳۴) ۱۹۳۳ م].

مخطوطات المكتبة العباسية في البصرة، ج ۱-۲، به کوشش مرکز الخدمات و الابحاث الثقافية، بیروت، ۱۹۸۶ م.

معجم التراث الكلامي، معجم يتناول ذكر أسماء المؤلفات الكلامية (المخطوطات والمطبوعات) عبر القرون والمكتبات التي تتوافر فيها نسخها، ج ۱-۵، به کوشش اللجنة العلمية في مؤسسة الامام الصادق (ع)، قم ۱۴۲۳ هـ / ۱۳۸۱ هـ ش [/ ۲۰۰۲ م].

معلم حبیب آبادی، محمد علی، مکارم الآثار در احوال رجال دوره قاجار: مشتمل بر تراجم و شرح احوال اعیان رجال علمی زمان قاجاریه از علماء و حکماء و عرفاء و شعراء و سلاطین اسلامی و مشاهیر مستشرقین، اصفهان، ۱۳۳۷ هـ ش به بعد [/ ۱۹۵۸ م به بعد].

Encyclopaedia Iranica, London 1985.

McChesney, R.D., "The Life and Intellectual Development of an Eighteenth Century Shi'i Scholar Sayyid Muhammad Mahdī Ṭabāṭaba'ī 'Baḥr al-'Ulūm,'" *Folia Orientalia* 22 (1981-84), pp. 163-184;

Moreen, Vera. B. "A Shi'i-Jewish 'Debate' (*Munāẓara*) in the Eighteenth Century," *Journal of the American Oriental Society* 119 (1999), pp. 570-589.

Perlmann, Moshe, "A Late Muslim Jewish Disputation," *Proceedings of the American Academy for Jewish Research* 12 (1942), pp. 51-58.

—, *A Study of Muslim polemics directed against Jews*. Thesis submitted to the University of London for the degree of Ph.D (internal) in History, Faculty of Arts, September 1940.

Steinschneider, Moritz, *Polemische und apologetische Literatur in arabischer Sprache zwischen Muslimen, Christen und Juden, nebst Anhängen verwandten Inhalts*, Leipzig 1877 [reprinted Hildesheim 1966].

www.aghabozorg.ir

www.allamehbalaghi.com/en/index.php

www.imamreza.net